

INFORMASJON FRÅ RIKSARKIVAREN

Tema: Byen

Magistratar og magistratarkiv
Gjenoppbygginga av Kristiansund

Sørø som Siil Siern Wærcket
Til det op Funden Sol berg

[arkiv]magasinet

Arkivmagasinet er det faglege tidsskriftet til Arkivverket. Det rettar seg mot eit breitt, historieinteressert publikum. Arkivmagasinet skal vere orienterande og debattskapande og bidra til å spreie kunnskap om arkiva sin eigenart og deira viktige rolle i samfunnet. Arkivmagasinet ynskjer å stimulere til auka interesse for og bruk av arkivmateriale i Riksarkivet, statsarkiva og i Samisk arkiv.

Redaktør

Leif Thingsrud

I redaksjonen

Kari B. Benedictow, Kristin Brattelid, Finn Karlsen, Trond Karlsen, Tor Weidling og Øyvind Ødegaard

Reprofoto

Odd Amundsen, Riksarkivet

Redaksjonens adresse

Riksarkivet, sjå bakre omslag

Design

Agendum See Design

Layout

Morten Hernæs, 07 Aurskog

Repro og trykk

07 Aurskog

ISSN 0801-5449

Bidrag til neste utgåve må vere i redaksjonen før 21.12.2012.

Laussal: kr 40

Årsabonnement (3 nr.): kr 100

Offentlege institusjonar, museum o.l.: gratis

Opplag: 2700

Framsidedeilete:

Prospekt over Risør frå 1739.

Original i Riksarkivet (NRA/RK-330) – utsnitt.

Indre omslag:

Utsyn mot Karl Johans gate i 1850-åra.

Stikk etter teikning av H. Grüner.

Original i Riksarkivet, fotografisamlinga

(EA-4060_D6_D168).

6 1300 års byhistorie

Innhold

10 Norske byprivilegium

13 Byvåpen i Norge

29 Ny by på brent grunn

TEMA: BYEN

- 6 1300 års byhistorie i et nøtteskall
- 10 Norske byprivilegium
- 13 Byvåpen i Norge
- 17 Magistraten: Kjernen i byenes administrasjon
- 21 Magistratsarkivene: Store og små, fargerike og grå
- 26 Magistratspresident Knud Knudsen: En utholdende byens tjener
- 29 Ny by på brent grunn
- 34 Odnes: Byen vi ikke fikk
- 38 Kjøpstadsregnskapene: Et vindu til byenes liv

ANDRE ARTIKLAR

- 41 Formannskapslovene 175 år
- 43 Thomas Neumann: Ingeniør og amatør fotograf

FASTE SPALTER

- 44 Krøniken
- 45 Bokmeldinger / Notisar

21 Magistratsarkivene

Frå [red]aksjonen

Skilnaden mellom by og land er for folk flest i dag at husa er høgare og står tettare i byen enn på landet. Men det finst både funksjonelle og formelle skilnader mellom by og bygd, og slik har det alltid vore. I eldre tid var somme yrke med tilhøyrande særrettar eksklusivt knytte til byane. Dei som hadde borgarskap i ein by, eller kjøpstad, som det heitte den gongen, hadde rett til handel ingen på landet kunne få. Titlane til representantane for styresmaktene var ulike, og byane hadde institusjonar bygdene ikkje hadde parallellar til. Serleg var denne skilnaden stor før lovene om formannskap kom i 1837. Og Arkivmagasinet markerer 175-årsjubileet for desse.

At institusjonane og embeta var annleis har mykje å seie for ein som søkjer etter kjelder til lokalhistoria. I dag veit vel dei færreste kva ein magistrat var for noko, men arkiva etter desse er ofte sentrale kjelder til byhistoria. Og dei er langt frå uttømde.

Det finst òg arkiv som inneheld opplysingar om den fysiske byen, korleis han vart planlagt med gater og torg. Og atter andre arkiv som kan gje oss kjeldene til grunnleggjing av byar og den kampen distrikta ofte førte for å få ein kjøpstad der produkta deira kunne verte omsette. Arkivmagasinets kartlegging av byhistoriske kjelder i statsarkiva og Riksarkivet blir difor meir spreidde dykk enn ei samla framstilling. Og for dei interreserte er arkiva opne for ei grundigare oppdagingsferd.

L. F. Thomsen

Organist og brannsjef Johan D. Berlins kart som viser den svenske beleiringa av Trondheim i 1718, er antakeleg teikna rundt 1760.

Chr. M Tegner var teiknelærer ved Realskolen i Trondheim. Han oppretta òg eit litografisk institutt. Kartet frå 1842, med dei siste omreguleringane, er utgitt der.

Kartet til høgre er utgitt av F. Bruns bokhandel i 1925, men baserer seg på kommunens økonomiske kart frå 1916.

Originalar i Statsarkivet i Trondheim – utsnitt.

1300 års byhistorie i et nøtteskall

Norsk byhistorie følger i hovedtrekkene det samme mønsteret som urbaniseringen i det øvrige Nord-Europa, men med enkelte særtrekk. Norge hadde få middelalderbyer, men fikk mange nye byer på 16- og 1700-tallet og en særlig sterk urbanisering fra slutten av 1800-tallet. Tross mange fellestrekk hadde alle norske byer sine særpreg, og det er først i nyeste tid at vi kan snakke om et integrert norsk bysystem.

En by defineres både av strukturelle og funksjonelle kriterier. Byen kjennetegnes av en permanent, relativt tett bebyggelse og en bofast befolkning av en viss størrelse. Den vil ha en økonomi dominert av virksomheter utenfor primærnæringene og en generell, flersidig sentralfunksjon. Ofte, men langt fra alltid, vil en by ha en egen rettslig-administrativ struktur, atskilt fra omlandets. Mellom og ”under” disse byene har det hele tiden eksistert en ”underskog” av mindre tettsteder, som i en del tilfeller utviklet seg til reelle byer, men som ofte forble under ”den urbane terskel”. Blant disse var handelssteder, strandsteder, stasjonsbyer og kommunesentre i ulike perioder.

Faser i urbaniseringen

Norsk urbaniseringshistorie karakteriseres av fire-fem vekstfaser. Den første er foreløpig representert

av bare ett sted: Kaupang i Vestfold, som var et handelssted eller emporium, som er den internasjonale betegnelsen. Den var av samme type som, men mye mindre enn Birka i Sverige og Hedeby ved den danske sørgrensa. Men det er omstridt om Kaupang kan regnes som Norges første by.

I den neste fasen, fra ca. år 1000, fikk imidlertid Norge uomtvistelig sine første byer, og fram til 1200-tallet økte tallet til tretten. Flere av disse var små bysamfunn spredt ved vestlandsfjordene og i Lofoten. Denne fasen falt sammen med den første store urbaniseringsfasen i Europa etter romerrikets fall. De eldste og største norske middelalderbyene var av europeisk type, sentre for kongelig og kirkelig makt og oppbeørsel. Trondheim, Bergen, Oslo og Tønsberg var de viktigste, mens Stavanger og Hamar først og fremst var kirkelige sentre.

AV FINN-EINAR ELIASSEN,
PROFESSOR EMERITUS
I HISTORIE, HØGSKOLEN
I VESTFOLD

Prospekt av Kongsberg,
tegnert av I. Aschehoug, 1808.
Original i Riksarkivet
(EA-5930 T_011a_4).

Sandefjord ca. 1850.
Prospekt av H.A. Thaulow.
Original i Riksarkivet
(Fotografisamlingen
D_268) – utsnitt.

Seinmiddelalderen og reformasjonshundreåret var en krisetid for byene. Småbyene på Vestlandet og i Nord-Norge gikk til grunne og ble fulgt av bispebyen Hamar, mens Stavanger såvidt unngikk samme skjebne. Men fra siste halvdel av 1500-tallet vokste det fram en rekke nye småbyer langs kysten. I løpet av 1600- og 1700-tallet oppsto det rundt 25 nye byer i Norge, og urbaniseringsgraden steg fra 5 til over 10 % av totalbefolkningen. Dette var småbyenes storhetstid. De fleste nye byene forble små, men med samme sosiale struktur som de store, og nesten alle var sjøfarts- og handelsbyer av samme type som de større byene, en del av dem også administrasjonssentre. Denne tidligmoderne urbaniseringsfasen var et nordeuropeisk fenomen, som gjenfinnes i en sone fra Polen via Baltikum, Finland og Sverige til Skottland og Irland.

Etter en sterk byvekst fram til begynnelsen av 1800-tallet førte napoleonskrigene og etterkrigs-krisen til stagnasjon i de fleste byene. Men fra 1830-årene skjøt urbaniseringen ny fart. Industrialiseringen førte både til et ”hamskifte” i mange eldre byer, som Kristiania og Stavanger, og til dannelsen av helt nye ”fabrikkbyer”, som Notodden og Sarpsborg. Samtidig ble andre spesialiserte byer anlagt, som Horten og Narvik.

Både 1800- og 1900-tallet kan med god grunn kalles ”urbaniserings århundre”, og de siste 50–60 årene har flertallet av Norges befolkning bodd i tettbygde strøk. Samtidig har samfunnet som helhet blitt gjennomurbanisert, både økonomisk, sosialt og kulturelt.

Tyngdepunkt i sør

Fram til 1800-tallet lå nesten alle norske byer langs kysten. De var utadvendte havnebyer og knutepunkter i internasjonale urbane nettverk som knyttet de norske byene til handelssentra i Nord- og Vest-Europa. Spesielt påfallende var dette mønsteret i tidlig nytid, da bare de to gruvebyene Kongsberg og Røros lå i innlandet. Men også de var knyttet til omverdenen gjennom hver sin havneby – Drammen og Trondheim. Fra 1830-årene av førte den nye norske staten en økonomisk politikk som blant annet tok sikte på å utvikle innlandet ved å etablere handelssentra på det indre Østlandet.

Oslofjordområdet var, etter norske forhold, relativt tett urbanisert allerede i middelalderen og opplevde en fortetting i tidlig nytid. På 16- og 1700-tallet fikk også Sørlandskysten fra Risør til Egersund en „perlerad” av små og mellomstore byer. Andre landsdeler hadde ganske få og spredte byer, som riktignok var ganske store, som Bergen og Trondheim. Nord-Norge hadde enkelte bysentra i tidlige tider – Vågar i høymiddelalderen, Vardø på 1500-tallet. Men det var først fra slutten av 1700-tallet at landsdelen fikk sine første formelle kjøpsteder og langt ut på 1800-tallet før disse utviklet seg til reelle byer. 18- og 1900-tallet har sett en ”utfylling” av norgeskartet med byer både i innlandet, langs vestlandskysten og i Nord-Norge. 1900-tallet spesielt har dessuten vært kjennetegnet ved en stadig sterkere sentralisering, både i landet som helhet og i de enkelte regioner.

Alle mot alle?

Det spredte og utadvendte bymønsteret førte også til at det tok lang tid – minst fram til midten av 1800-tallet og kanskje først i det 20. århundre – før vi kan snakke om et integrert norsk bysystem, der alle byene sto i forhold til hverandre og til hovedstaden. Fram til da har det i høyden dreid seg om regionale bysystemer – i middelalderen rundt Oslofjorden med Oslo, Tønsberg og Borg,

i tidlig nytid også rundt kysten av Agder. I enevoldstida (1660–1814) utviklet det seg regionale hierarkier av byer innenfor disse delene av landet, med én stor eller mellomstor kjøpstad (Kristiania, Fredrikstad, Skien, Kristiansand) omgitt av en eller flere mindre kjøpsteder, ofte underlagt den regionale hovedbyen (Moss, Kragerø, Arendal, Risør), og en håndfull ladesteder med begrensede handelsrettigheter (Drøbak, Son, Hølen, Porsgrunn, Brevik, Grimstad, Mandal, Flekkefjord).

En grunn til den mangelfulle integrasjonen mellom de norske byene før 1800-tallet var fraværet av en hovedstad innenfor landets grenser i det meste av denne perioden. Med etableringen av Kristiania som hovedstad i 1814, fulgt av en tidobling av befolkningen på knapt hundre år, ble byen en helt dominerende ”primatby” i et nasjonalt urbant nettverk, og etter hvert et integrert norsk bysystem. I nyeste tid har stadig flere norske byer inngått i transnasjonale urbane nettverk basert på spesialisert kompetanse, blant dem oljebyen Stavanger og teknologi- og kunnskapsbyen Trondheim.

De store er eldst

Gjennom alle disse århundrene har det vært en slående kontinuitet i den norske bybestanden. Tre av de eldste byene – Trondheim, Oslo og Bergen – har helt fra høymiddelalderen vært de tre største, riktignok i skiftende størrelsesorden: Bergen var størst inntil ca. 1830, da Kristiania tok over ledelsen. Og i noen tiår midt på 1700-tallet var Kongsberg Norges nest største by, mens sølvverket gikk for fullt.

Helt fra de første urbaniseringstendensene har Oslofjordområdet vært den mest urbaniserte regionen i Norge, og slik er det fremdeles. På tross av stadig endrede økonomiske og demografiske forhold har svært få byer forsvunnet, og flere av disse, som Sarpsborg og Hamar, har gjenoppstått på et seinere tidspunkt.

Fra hjørnet mellom Huitfeldts gate og Observatoriegata i Kristiania ca. 1908.
Postkort i Riksarkivet (PA-0226 Christian W.E.B. Olsson U6_156).

En av årsakene til denne stabiliteten er dels at mange av de gamle byene oppsto eller ble anlagt på steder som var gunstige også under endrede betingelser. Men hovedforklaringen er utvilsomt at eksisterende byer har hatt en iboende evne til tilpasning og funksjonsendringer, som når handelsbyer ble industribyer, og når nå industribyer blir service- og kunnskapsbyer. De fleste større byene har alltid hatt et mer variert næringsliv enn de mindre og dermed flere bein å stå på og muligheter til å forskyve tyngdepunktet fra næringer i nedgang til virksomheter i oppgang. Ikke minst har eksisterende byer hatt en enorm fordel i forhold til helt nye steder i kraft av sin blotte eksistens, sin befolkning og sin infrastruktur, spesielt selve bebyggelsen.

Selvstyre?

Som nevnt innledningsvis, er selvstyre ikke noe nødvendig kjennetegn ved en by. I alle perioder har det eksistert reelle byer – sett ut fra struktur og funksjon – som har manglet egne styringsorganer eller administrasjon. Dette har store følger for arkiv- og dermed for forskningssituasjonen:

Mens kjøpstedene har etterlatt seg egne arkiver, må kildene til ladestedenes og andre ”uformelle byers” historie søkes i omfattende protokoll- og dokumentserier for større distrikter: sorenskriveri, fogderi, amt og stiftamt. På enkelte saksområder – havnevesen, skolevesen, fattigvesen, politi, brannvern – kunne riktignok også større ladesteder få egne organer i løpet av 1700-tallet. Først med det kommunale selvstyret fra 1837/38 ble de aller fleste ladestedene også politisk-administrative enheter, selv om flere av de minste etter hvert gikk inn i omliggende landkommuner. Og moderne storkommuner har samlet by og land innenfor samme administrative grense.

Særpreget og identitet

Selv om norske byer har hatt mange fellestrekk i de enkelte periodene, og i stor grad har betraktet hverandre som konkurrenter, er det også påfallende at hver enkelt by har hatt sitt særpreget, sin egen kombinasjon og vektning av kjennetegn, og sin egen lokale identitet. Derfor kan man hos oss vanskelig snakke om en egen og felles urban identitet, men snarere om en lokal identitet i hver enkelt by, av tilsvarende slag som på bygdene. Det er ikke helt uten grunn at en kollega av meg en gang omtalte Bergen bys historie som ”bygdebok for Bergen”!

Litteratur

Helle, Knut, Finn-Einar Eliassen, Jan Eivind Myhre og Ola Svein Stugu: *Norsk byhistorie. Urbanisering gjennom 1300 år*. Pax 2006

Brendalsmo, Jan, Finn-Einar Eliassen og Terje Gansum (red.): *Den urbane underskog. Strandsteder, utvekslingssteder og småbyer i vikingtid, middelalder og tidlig nytid*. Novus 2009

Hansen, Jens Christian: *Administrative grenser og tettstedsvekst*. Universitetsforlaget 1970

Myklebost, Hallstein: *Norges tettbygde steder 1875–1950*. Universitetsforlaget 1960

Norske byprivilegium

Privilegiebrev for byar var dokument som kodifiserte dei økonomiske og administrative særrettane som gjaldt for byane frå mellomalderen av. Dei opphøgde ein stad til kjøpstad. Slike dokument var ikkje vanlege før på 1400-talet. I arkiva frå 1500-talet og fram til 1814 er det eit stort arkivmateriale som gjeld byprivilegium.

AV TOR WEIDLING, FYRSTEARKIVAR, RIKSARKIVET

Magnus Lagabøtes bylov gav generelle reglar for byar og bynæringane. Etter kvart vart denne lova supplert med føresegnar for dei enkelte byane. Slike føresegnar kunne til dømes bli gitt i instruksar til embetsmenn. I dansketida, men før innføringa av eineveldet, var sentraladministrasjonen i København rudimentær. Det var berre eitt administrativt organ som handsama saker som gjaldt dei indre forholda i Danmark og Norge – Danske kanselli.

Materiale om byprivilegium finst i ulike delar av kanselliarkivet. Dei enkelte privilegiebrev vart sjølvst sende til dei respektive byane. Men i dei ulike seriane med kopibøker finn ein avskrifter av privilegiebrev – frå 1572 i dei særnorske seriane *Norske registre* og *Norske tegnelser*. Utføringa av eit privilegiebrev var gjerne resultat av ei klage eller ein søknad frå lokalt hald. Under handsaminga av slike skriv – supplikkar – vart det ofte utarbeidd fråsegner, konsept til svarbrev og andre sakspapir. Dokumenta som blei produserte finst i

ulike delar av arkivet. Til vanleg vart innkomne brev og rapportar arkiverte fortløpande i serien *Norske innlegg* etter datoen på det kongebrevet som dei høyrde til. Men ein del dokument landa i dei såkalla *skåpsakene*. Dette er ein serie kor ein samla ymse spesialmateriale, dokument frå store eller viktige saker med vidare. Bevarte konsept er arkiverte i egne seriar.

I denne perioden var det berre ein by som var heilt ny: Kristiansand i 1641. Privilegia her er derfor dei einaste som vart utarbeidd heilt frå grunnen av. Elles var det fleire byar som fekk stadfesting på eldre privilegium, slik Konghelle og Marstrand fekk i 1599. Då oppbygginga av Fredrikstad tok til i 1567, vart byen rekna som eit framhald av Sarpsborg – og fekk berre ei stadfesting av dei eldre privilegia.

Eineveldet tek grep

Innføringa av eineveldet i 1660 førte til ei grunnleggjande endring i det dansk-norske politiske og

som skåpsakene gjer i kanselliarkivet. Serien *Privilegier* består berre av ei enkelt pakke som omhandlar privilegium frå dei siste tiåra av 1600-talet og fram til 1730-åra. Her finn ein avskrifter av ei stor mengde privilegium, mellom desse fleire byprivilegium. Men viktigast er ei oversikt over privilegium som vart sett opp i Rentekammeret omkring 1800. Oversikta er eit godt grunnlag for vidare arkivsøk.

I serien *Kjøpsteder* er det òg materiale om byprivilegium, men nå mest frå tiåra rundt midten av 1700-talet. Her er det avskrifter av privilegium, men òg supplikkar og dokument frå administrasjonen si sakshandsaming. Til dømes finn ein i legget *Kristiansand* generalprokurør Henrik Stampes store erklæring frå september 1760 om innkomne forslag til endringar i privilegia til byen.

Stadfesting av Konghelles byprivilegium 19. september 1599. Original i Riksarkivet (Diplomsamlingen, Norske pergamenter, nr. 244).

Kristians 4.s stadfesting av byprivilegia for Konghelle 19. september 1599 er sjeldsynt. Dei fleste privilegiebrev er berre kjende gjennom avskrifter i kopibøker og andre arkivsaker. I dette tilfellet er òg det originale brevet bevart. Traderinga er ikkje nøyaktig kjent, men brevet ligg i serien *Norske pergamenter* som stort sett inneheld diplom frå *Det kongelege Danske Selskab for Fædrelandets Historie*. Selskapet dreiv omfattande innsamling av historiske kjelder.

Konghelle fekk sitt fyrste privilegiebrev i 1442. Frederik 2. utferda i 1568 eit nytt brev som gav byen to år med skattefridom etter krigen og som elles stadfesta eldre privilegium. Og i 1599 stadfesta kong Kristian 4. dette i det nye brevet. Brev fra 1568 og 1599 er attgjevne i kopibøkene frå Danske kanselli.

Byvåpen i Norge

Alle kommuner i Norge har et fargesterkt kommunevåpen som samlingsmerke. Men det er en ganske ny historie. Går vi seksti eller sytti år tilbake, finner vi bare et femtitalls kommunale våpen i Norge, og de tilhørte utelukkende byene. Til gjengjeld representerer byvåpnene en historie på over syv hundre år.

AV KNUT JOHANNESSEN, SENIORRÅDGIVER, RIKSARKIVET

Da Håkon 6. Magnusson ble hyllet som konge i 1344, møtte det utsendinger fra alle kanter av landet. De tre første seglene under dokumentet som bekreftet hyllingen, tilhører Trondheim – konge og biskop, Bergen – borg (vist her) og Oslo – St. Hallvard. Alle motivene er i bruk i dag. Original i Riksarkivet (NRA Norske statsdokumenter D9 Norge, nr. 4).

I dag lyser kommunevåpnene mot oss på veiskilt og på kommunenes hjemmesider, eller vi ser dem i fargetrykk på brevpapir og i avisannonser. Det begynte helt annerledes en gang på 1200-tallet. Riktignok hadde bruken med dokumenter å gjøre. Men byenes kjennemerker ble preget som avtrykk i voks og var festet til pergament. Med andre ord var de segl, ikke våpen, og motivene i seglene sto som relieffer i voksen, uten egne farger. Avtrykkene ble gjort med signeter eller seglstamper av metall, der motivene var gravert inn i negativ form. Motivene var detaljerte og innholdsrike, og de var omgitt av en tekst som inneholdt navnet på eieren. På seglene finner vi bilder av borger og murer, og av skip, helgener, biskoper og konger. Vi har bevart avtrykk av seglene til fire norske byer fra middelalderen

– Oslo, Bergen, Trondheim og Tønsberg. Fra omkring 1600 kjenner vi flere bysegl, først for Sarpsborg, Fredrikstad, Stavanger og Skien. Senere i århundret kommer Kristiansand, Halden, Kragerø og Kongsberg. På 1700-tallet opptrer Bragernes og Strømsø, som senere ble forent som Drammen, og Moss, Molde og Kristiansund. Motivkretsen forandret seg. Nå var det krigere, guder og søyler som gjaldt, eller motiver hentet fra stedet, for eksempel en husklynge eller en prustende hval. Voksseglene ble avløst av runde eller ovale avtrykk på papir eller i lakk. Oftest var det byens myndigheter som valgte motivet, men det kunne også bli fastsatt av kongen. Først ute i så måte var Kristiansand i 1643.

Fra bysegl til byvåpen

Både i Sverige og Danmark og i Europa ellers fantes det på denne tiden byer som hadde virkelige byvåpen, i farger og med skjoldform, altså på linje med riksvåpen og slektsvåpen. De første forsøkene på å tegne om de norske byseglene til våpen var det interesserte privatpersoner som gjorde, på plansjer som gjaldt alle byer under ett. Det skjedde ganske sent, første gang i 1850-årene, og på nytt mot slutten av århundret. Først i 1890-årene bredte interessen for byvåpnene seg til byene selv. Flere byer bestemte seg da for å gi de gamle byseglene skjoldform og farger. Andre som ikke hadde segl fra før, fikk tegnet nye våpen. I 1898 kom det en liten bølge, da både Ålesund, Lillehammer og Holmestrand søkte om å få nye våpen godkjent ved kongelig resolusjon. Godkjenningen var i seg selv en nyhet, og nytt var det også at departementet ba om sakkyndig råd fra Riksarkivet. Dermed fikk man etablert den godkjenningsordningen som fremdeles gjelder. Det betyr at Riksarkivet oppbevarer tegninger av alle nye våpen som er godkjent, med tilhørende brevveksling.

Med godkjenningsordningen meldte også spørsmålet seg om hvilke tegninger som kunne godkjennes og hvilke som ikke var brukbare. I begynnelsen var rammene vide. Etter hvert ble man bevisst på at utformingen av byvåpnene måtte følge heraldiske regler. Heraldikken er jo nettopp læren om våpen-skjoldene og deres innhold. Naturalistiske tegninger vek plassen for stiliserte fremstillinger, antallet motiver i skjoldet ble redusert, og fargebruken ble forenklet. Denne prosessen foregikk frem til 1940 og omfattet omkring femten nye byvåpen.

Lillehammers velkjente birkebeiner var med på å innlede denne rekken. Den bevæpnede skiløperen er ganske naturalistisk tegnet. Han har folder i drakten og en ringbrynje fylt av detaljer. Men bunnen i skjoldet er skrådelt på heraldisk korrekt måte, og skjoldet som skiløperen holder, har også heraldisk karakter. Denne blandingen av naturtro gjengivelse

og heraldiske elementer går igjen i flere andre våpen. Fargebruken er rikelig. I tillegg til de nasjonale fargene rødt, hvitt (sølv) og blått har birkebeineren fra 1898 også brunfargede støvler, ski og spyd.

Nye krav gir enklere tegninger

Fra slutten av 1920-årene satte en enkelt person sitt preg på byvåpnene og staket ut kursen videre. Det var Hallvard Trætteberg, som var kunstutdanned og ble ansatt som arkivar i Riksarkivet. Han satte seg grundig inn i heraldikkens historie og systematikk, og han utformet nye retningslinjer som han anvendte både på egne arbeider og som konsulent for andre. Det første våpenet som ble resultat av dette, er Haugesunds våpen fra 1930.

Kristiansands segl fra 1643 i nyere tegning. Årstallet 1641 viser til at Christian 4. grunnla byen dette året. Både kronen og den norske løve henspiller på det kongelige opphavet, mens det ubestemmelige treet kanskje har å gjøre med at byen ble anlagt på en furumo. I noe forenklet form er dette Kristiansands våpen i dag.

Til venstre: Lillehammers våpen fra 1898 er tegnet av Andreas Bloch, som ellers laget illustrasjoner til mange bøker med historisk innhold. Han tegnet også flere andre byvåpen.

Til høyre: Haugesunds våpen fra 1930, det første ”moderne” byvåpen med to farger og stilisert motiv, gjentatt tre ganger. Murkronen over våpenet er bysymbol som ble tatt i bruk i Norge sent på 1800-tallet. Kronen er utelatt på byvåpen godkjent etter 1940.

Det avgjørende nye er at våpenet skal oppnå sin sterkeste effekt gjennom bruken av fargeflater, uten bruk av perspektiv. Motivet skal fremstå som silhuett, og i silhuetten skal karakteristiske detaljer fremheves og gjerne overdrives. Motivet skal fylle flaten godt, og det skal bare brukes to farger, en på skjoldbunnen og en på motivet. Fargene skal være ett metall, gull eller sølv, som oftest blir gjengitt med gult og hvitt, og én farge, rødt, svart, blått eller grønt. Synspunktene hadde forankring i heraldikken fra middelalderen, men de passet også utmerket sammen med samtidens stilretninger, art deco og funks. De nye byvåpnene kunne altså oppfattes som både klassiske og moderne. En annen viktig nyhet er at det skal foreligge en beskrivelse av våpenet ved godkjenningen. Beskrivelsen skal være så kortfattet som mulig og i heraldisk terminologi, det vi kaller en blasonering. Dersom det ikke er mulig å beskrive våpenet på denne måten, kan det heller ikke godkjennes. Strengt tatt er det beskrivelsen som blir godkjent

ved kongelig resolusjon, mens tegningen følger med som eksempel på utførelsen. Denne kan varieres så lenge den holder seg innenfor rammen av beskrivelsen. Haugesunds våpen ble i 1930 beskrevet som ”tre sølv flyvende måker i blått felt”. Det var unødvendig å si at måkene stod i rekke over hverandre fordi det er den ordinære måten å plassere tre fugler på. Med tiden har den norske terminologien forandret seg noe, og i dag ville vi beskrevet det samme motivet slik: ”I blått tre flyvende sølv måker”.

Etterkrigstiden

Etter andre verdenskrig fortsatte Trætteberg arbeidet med å tegne nye byvåpen og revidere gamle. Byene i Nord-Trøndelag, Steinkjer, Namsos og Levanger, hørte til dem som ikke hadde hatt våpen før, men nå fikk de henholdsvis stjerne, elghode og hest. Vanskeligere var det å revidere og forenkle eldre byvåpen som var solid innarbeidet. I Bodø ble solen – selvsagt midnattsolen – hentet ut av et

Byvåpen gjengitt fra plansje i kalenderen *For alle* 1899. Plansjen ble videreført i lommealmanakker og ble en viktig informasjonskilde i lang tid fremover.

eldre landskapsmotiv. Sarpsborg og Fredrikstad forenklet sine motiver med bjørn og borg, som hadde århundregamle segltradisjoner. Andre byer valgte å holde fast ved det de hadde, for eksempel Vardø med torsk, sol og båter omgitt av en nasjonalfarget bord, og flere sørlandsbyer, som alle hadde skuter på rullende bølger. De fire byseglene fra middelalderen var ikke med i denne prosessen. De hadde for lengst funnet sin form som våpen, Bergen og Oslo i 1920-årene, Tønsberg og Trondheim alt tidligere. Bare Trondheims våpen fikk skjoldform. De tre andre er runde, i likhet med seglene de stammer fra.

Kommunesammenslåingene fra 1960-årene og fremover betydde lite nytt for byvåpnene. Omegns-

kommunene gikk inn i de nye, store bykommunene uten at byvåpenet ble forandret. Men for å markere sammenslåingen forekom det at kommunene fikk ny kongelig godkjenning på de eksisterende våpnene. Larvik var alene om å skaffe seg nytt våpen. Det skjedde ved kommunesammenslåingen i 1988. På det tidspunktet var nesten alle forskjeller mellom bykommuner og herredskommuner visket ut.

I dag er uttrykket byvåpen utelukkende en historisk betegnelse, og de vel femti opprinnelige byvåpnene utgjør en liten andel av over fire hundre kommunevåpen. De rommer mange alderslag og har mange historier å fortelle. På nettsidene til Arkivverket vil det ligge informasjon om både byvåpen og andre kommunevåpen.

Byvåpen fra etterkrigstiden: Levanger, Steinkjer og Namsos, alle tegnet av Hallvard Trætteberg.

Magistraten: Kjernen i byenes administrasjon

Magistraten var gjennom flere århundrer byenes viktigste administrasjonsorgan. Form og innhold endret seg imidlertid nærmest kontinuerlig, og den forsvant i 1922. Men sporene er tydelige i dagens forvaltning.

AV LEIF THINGSRUD, ARKIVAR, RIKSARKIVET

Ordet ”magistrat” kommer fra romersk forvaltning og betyr egentlig *forstanderskap*, men i Tyskland ble begrepet i senmiddelalderen tatt i bruk som betegnelse for byborgernes råd. Her i landet ble medlemmene kalt *rådmenn*, og antallet kunne i større byer være så høyt som tolv. Fra 1400-tallet kom betegnelsen *Borgermester* i bruk for rådets leder.

Magistraten styrte byen kollegialt, det vil si at alle medlemmene deltok i behandlingen av alle saker. De kunne dreie seg om forskjellige arbeider med vedlikehold og utbygging av veier og havneanlegg, vannforsyning, kirker, skoler og fattigomsorg. Kort sagt alt en lokalforvaltning måtte gripe tak i. I tillegg måtte den behandle søknader om borgerskap. For å etablere seg i byen som handelsborger, skipper, høker eller håndverksborger måtte man ha borgerbrev. Og det var det magistraten som utstedte.

Utover på 1500-tallet styrket kongen sin kontroll med oppnevningene, og med innføringen av eneveldet i 1660 ble magistraten utnevnt av ”han far i København”. Antallet rådmenn ble også satt ned, gjerne til to til fire mann.

På grunn av den store avstanden kunne det imidlertid ta lang tid fra en rådmannspost ble ledig til en ny mann var oppnevnt. Derfor ble det gjort et lite grep her. I stedet for å oppnevne borgermester og rådmenn, oppnevnte kongen viserådmenn med suksjonsrett. Prinsippet var at når en rådmann døde, flyttet fra byen eller måtte fratre av en annen grunn, rykket viserådmannen automatisk opp. Viserådmennene tok del i magistratens møter, men fikk ikke del i magistratens inntekter. På samme måte ble en av rådmennene utnevnt til viseborgermester.

Inntektene dreide seg om sportler for utstedelse av forskjellige offisielle dokumenter, så som skifte- og borgerbrev, og inntil begynnelsen av 1800-tallet også innkrevingen av aksise. Dette var en lokal innførselsskatt, særlig på landbruksvarer og brennevin. I noen byer var det i tillegg også en fast årlig gasje. I Bergen fikk de syv medlemmene i 1701 en gasje på mellom 200 og 600 riksdaler årlig.

Inntektene kunne altså være gode, men magistratsfunksjonen kunne i en større by bli så belastende at den hindret innehaveren i å drive annen næringsvirksomhet. Det kom også lover som begrenset magistratsmedlemmenes aktiviteter. Dessuten medførte funksjonen rene utgifter i form av kontorhold og skriverhjelp. I noen tilfeller kunne det til og med være føderåd til enke og barn av tidligere innehaver, og da ble det ikke mye lukrativt. Utover på 1700-tallet ser vi derfor en tendens til at byens ledende menn forsvinner ut av magistratene. De får i stedet et nytt organ, borgerrepresentasjonen, også kalt *de eligerede menn*, som sitt organ. Dette hadde i utgangspunktet bare rådgivende makt, men fikk etter hvert betydelig reell innflytelse. I Kristiania fikk borgerrepresentasjonen kontroll med byens budsjetter på 1770-tallet.

I småbyene var det ofte fortsatt storborgere som var magistrat, mens det i de større byene ble en næring enten for oppkomlinger eller for personer som sto i nær kontakt med de mektige menns krets, men som selv ikke drev noen stor handels- eller håndverksvirksomhet.

Juristenes inntogsmarsj

I den danske hoff- og statskalenderen er magistratene innført som byens embetsverk fra 1735. Det vil si, det er bare de nye lederne, *magistrats-presidentene*, som er innført. Disse kom nemlig, i motsetning til borgermesteren og rådmennene, normalt utenfra og var altså helt og fullt kongens forlengede arm inn i byens styre og stell.

I begynnelsen var det ikke noen bestemte kvalifikasjonskrav til disse presidentene, men opprettelsen av det juridiske studiet ved Universitetet i København i 1736 gjorde det etter en tid mulig å sette jurister inn i disse postene. I 1774 ble det satt som formelt krav, men vi ser at man i Trondheim måtte avvike det helt fram til 1830. Det fantes ikke søkere med både embetserfaring og slik eksamen.

Dette skyldtes nok delvis at Trondheim den gang ble ansett som en slags ytterste provins, men nok i hovedsak at byen var totalt dominert av en mindre krets innvandrede storkjøpmenn. Ved hjelp av sin posisjon som eligerte menn tvang de det lokale embetsverket til avmakt, og magistraten der ble, ifølge byhistorikeren Steinar Supphellen, aldri noe mer enn et ekspedisjonskontor.

Mot slutten av 1700-tallet og gjennom de tre første desenniene på 1800-tallet ble magistratene dramatisk omformet. Antallet rådmenn ble redusert, og borgermesterstillingene ble inndratt, for så å gjenoppstå etter 1827. Da gikk man bort fra presidenttittelen og ga de lederne av magistratene som man deretter utnevnte, den gamle borgermestertittelen. Fra å være et kollegium på henholdsvis syv og fem, ble magistratene i Bergen og Kristiania redusert til en borgermester og to rådmenn. I Kristiansand og Trondheim ble borgermesteren ensom magistrat. I Halden ble hele magistraten, som fram til århundreskiftet hadde talt fire medlemmer, redusert til en bijobb for byfogden. Den ene rådmannen i Moss forsvant på slutten av 1780-tallet, og borgermesteren i Skien opptretr siste gang i statskalenderen for 1829.

Etter denne saneringen var det bare jurister som ble utnevnt, også i rådmannsstillingene. Fra å være et slags byråd ble magistraten et profesjonalisert administrasjonsorgan. På en annen side skulle det ikke gå mange år før borgerrepresentasjonen ble omdannet til formannskap med utvidede fullmakter, og en ny institusjon kom i tillegg; byens repre-

Kristiania magistrat og formannskap anno 1890. I midten i første rekke sitter borgermester Edvard Christie og rådmennene Ludvig A. Mastrup og Hassa Horn. Foto: Ludwig Szacinski de Ravicz. Original i Oslo byarkiv.

sentantskap – det som i nyere tid kalles bystyret. I byene var således formannskapslovene i 1837 ingen storhending, men et ledd i den stadige prosessen med å skille forvaltning fra politisk ledelse og et ledd i den evige kampen mellom lokaldemokrati og statens ønske om effektiv og ensartet forvaltning. På bygdene, derimot, medførte formannskapslovene at det ble innført et reelt lokaldemokrati nærmest over natta.

Mindre dommer – mer administrator

På 1700-tallet hadde vi her i landet en innviklet domstolsstruktur. Utover på 1800- og 1900-tallet ble denne steg for steg forenklet til dagens system med tre instanser som håndterer alle typer saker. Godt ut på 1800-tallet var det fortsatt et system med mange spesialdomstoler. Magistraten dømte i flere av disse, som brannrett og skifte-rett. Etter hvert ble rådmennene løst fra dette, men det skjedde til ulik tid i de forskjellige byene.

Magistraten hadde også sete i en rekke styrer og kommisjoner. Mange sosiale institusjoner i byene var stiftelser, og det fantes en sann jungel av legater til alle mulige gode formål. Legatstyrene besto ofte

av en rådmann, en prest og en representant fra formannskapet, og da ble det lett at rådmannen måtte fungere som sekretær.

Utover på 1800-tallet skjedde en voldsom byvekst. Det medførte også at det gamle systemet med ombud brøt sammen. Det var basert på at de offentlige oppgavene ble utført nærmest som en slags dugnad, hvor alle med borgerbrev måtte ta sin tårn i et eller annet verv, som for eksempel veiinspektør, fattigforstander eller overformyndet. Og alle måtte møte, selv eller med stedfortreder, til vei- eller broleggingsarbeid noen dager i året. Vervene ble så tyngende at de fleste fant det bedre å heller betale litt mer skatt og la magistraten ansette funksjonærer som organiserte tjenestene og leide inn nødvendige arbeidsfolk.

Utviklingen av den kommunale administrasjonen skjedde til forskjellig tid i våre byer. I Kristiania skjedde det store spranget i løpet av noen få år på 1890-tallet da Venstre styrte byen, med grosserer Sunde som ordfører. Magistraten ble da til den administrative ledelsen for et kommunalt forvaltningsapparat med flere hundre funksjonærer og arbeidere.

Nye statlige og kommunale borgermestere

Den kollegiale strukturen i Kristiania og Bergen var også for lengst oppgitt. Hvert magistratsmedlem ble mer og mer rendyrkede ledere av hver sine avdelinger av byens administrasjon. I Kristiania satt Borgermesteren med den øverste økonomiske ledelsen samt de tekniske sakene. Den ene rådmannen hadde finans- og eiendomssakene. Den andre hadde kirke- og skolesakene. En tid hadde han også hatt hele sosialsektoren, men denne ble overlatt direktøren for fattigvesenet. Denne sektoren ble dermed formelt liggende på siden av magistraten, men ikke reelt idet denne direktøren i praksis nærmest fungerte som et fjerde magistratsmedlem. På 1890-tallet, da rådmanns-titlene var avviklet, og alle magistratsmedlemmene ble benevnt borgermestere, gikk fattigvesen-direktøren derfor under betegnelsen "adjungert borgermester". Slike rent kommunale borgermester-stillinger ble etter hvert også opprettet i andre byer. I Trondheim kom den i 1900, i Bergen i 1912.

Magistratene gikk, med andre ord, i løpet av 1800-tallet fra først og fremst å være sentralmyndighetenes øvrighetspersoner i byene til å bli den øverste administrative ledelsen for byenes forvaltning og de som forberedte alle saker som skulle opp for formannskap og bystyre. Behovet for en profesjonell administrasjon ble også følbart i de mindre byene, og antallet byer som fikk en borgermester økte. Halden fikk sin først, i 1864, rett nok i en kombinasjon med politimester-stillingen de første femten årene. Drammen fulgte etter åtte år senere.

I 1885 hadde seks kjøpsteder magistratspersoner på fulltid. Kristiania og Bergen hadde, som nevnt, kollegier på tre mann, mens Halden, Drammen, Kristiansand og Trondheim hadde en borgermester. I de 33 øvrige kjøpstedene var magistrats-embetet kombinert med en annen post, som regel byfogd. I fem kjøpsteder var det imidlertid fogden for de omkringliggende bygdene som var magistrat, og i Vardø og Vadsø var såvel fogd, soren-

skriver og magistrat forent i én stilling. I de 21 ladestedene var det i seks tilfeller distriktets fogd som var magistrat, i fem byfogden i nærmeste kjøpstad, i fem sorenskriveren og i fire lensmannen. I Horten var det marineauditøren som måtte ivareta det lille som var av magistratsoppgaver.

En ventet avvikling

Da Alexander Lange Kielland, nettopp forfatteren ja, ble utnevnt til Stavangers første borgermester i 1891, skjedde dette i form av en konstituering. Deretter ble ingen lenger utnevnt i fast embetsstilling. Det gjorde det enkelt i 1917 å vedta loven om opphevelse av magistratene. Den siste uavsettelige embetsmann, August Hansen i Halden, var gått av i 1915. Men for at kommunene skulle få omstilt seg, trådte loven først i kraft 1. juli 1922.

Magistratsoppgavene ble nå i det alt vesentlige overtatt av kommunale funksjonærer, som fortsatt ble benevnt borgermestere. I mange tilfeller var det også samme mann som satt bak kontordøra. Fra 1917 av ble det også opprettet rent kommunale borgermesterstillinger i en rekke byer hvor magistrats-embetet tidligere hadde vært en bioppgave for byfogden eller distriktets sorenskriver.

Noen funksjoner, som føring av handelsregister, forble statens ansvar. De ble i 1922 lagt over til byfogdene, inntil de for få år siden havnet i det vi i dag kjenner som Brønnøysund-registrene.

Borgermestertittelen gikk ut av bruk på 1930-tallet, og byene fikk igjen rådmenn. I Oslo ble de etter hvert åtte-ni stykker, og etter krigen ble "rådmann" den vanlige betegnelsen for den øverste administrative lederen også i et økende antall landkommuner. I dag er tittelen faktisk mest utbredt på landet, da mange byer har gått over til en byrådsordning, med en slags byregjering utgått av flertallsgrupperingene i bystyret. Og da er man vel ikke langt fra det rådet som var utgangspunktet for magistrat-institusjonen?

Magistratsarkivene:

Store og små, fargerike og grå

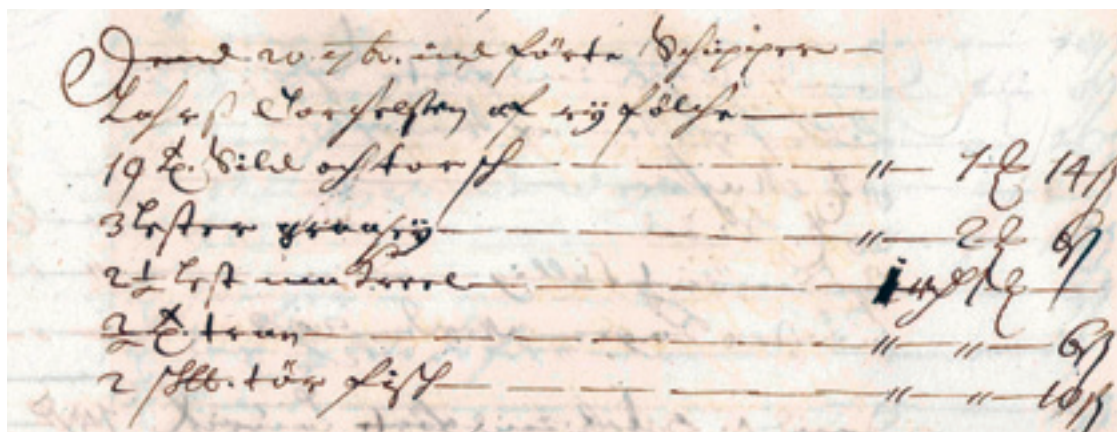
Arkivene etter byenes magistrater kan være på alt fra noen få hyllemeter til reol på reol. De inneholder rutinekorrespondanse i rikt monn, men kan også være nøkkelarkiv til opplysninger om byens administrasjon og om mange av de menneskene som bodde der.

AV ODD HALVORSEN, FØRSTEARKIVAR, STATSARKIVET I OSLO,
SONJA SERINA FINSTAD JOHANSSON, RÅDGIVER, STATSARKIVET I KONGSBERG
OG LEIF THINGSRUD, ARKIVAR, RIKSARKIVET

Stortorvet i Kristiania 1865.
Ukjent fotograf. Original i Riksarkivet
(PA-0580 Christiania Glasmagasin).

Magistratsarkivene er i en gråson mellom statlig og kommunal sfære. I lang tid var magistratene en varierende blanding av sentralmyndighetenes representant i byene og lokale interessers representant overfor sentralmyndigheter og andre lokalsamfunn. Etter hvert ble de, i det minste i de største byene, en profesjonell kommuneadministrasjon. I de små og mellomstore byene besto magistraten normalt bare av en person, og denne hadde som regel oppgaven bare som en del av et embete. Det sier seg selv at han da vanskelig kunne være noen drivkraft i rent kommunale anliggender.

Innførsel i aksisebok fra 20.09.1678. Skipper Lars Torkelsen fra Ryfylke kom til Kristiania med en jakt lastet med sild, torsk, sei, makrell, tran og tørrfisk. Aksisebøkene er ikke minst nyttige for å belyse innenlandsk handel. Original i Statsarkivet i Oslo (Kristiania magistrat: Raa_1 Aksisebok 1678).

Dette medfører at mens magistratsarkivene fra de største byene er lette å avgrense – inntil samrøret med rent kommunale styringsorganer blir for omfattende – blir småbyenes magistratsarkiver ofte sterkt sammenblandet med de andre arkivene som ble skapt av de samme myndighetspersonene. Mens magistratsarkivene fra de største byene normalt vil være svært omfattende, vil etterlatenskapene etter småbyenes magistrater være heller begrensede. I og med at magistratene til langt utpå 1800-tallet fungerte som dommere i forskjellige særdomstoler og ledere i faste kommisjoner, får vi også avgrensingsproblemer der.

Det har tidligere vært vanlig å katalogisere arkiver etter alle lokale verdslige institusjoner i byene, med unntak av embeter innen toll- og postvesenet, som magistratsarkiver. I dag vil en heller operere med et større antall arkiver med helt eller delvis felles arkivskaper. Men brukerne bør ha det for øye at ordningen av en bys arkiver kan være gammel, og at ganske ymse kan skjule seg under ”magistratsetiketten”.

Kristiania: Sammensatt og spredt

Kristiania magistrats arkiv er i dag delt i to. I Statsarkivet i Oslo oppbevares møtebøker, eldre korrespondanse og en del materiale angående borgerskap og skattelikning, mens det man har ansett

for kommunale saker oppbevares i Oslo byarkiv. Hoveddelen av likningsmaterialet er også der, sammen med en del borgerruller.

Arkiver etter organer med tilknytning til magistraten fra 1800-tallet og framover oppbevares også i hovedsak i byarkivet. Dette dreier seg blant annet om innkvarteringskommisjonen, som skulle sørge for innløsning av de soldatene som kom til byen når det var troppesamlinger der, kirkeinspeksjonen, skolekommisjonen og fattigkommisjonen. Av de to siste er dessverre mye gått tapt. Noe fattigvesen-materiale, mest regnskaper, fra perioden 1626 til 1858 finnes også i statsarkivet.

I lokalhistorisk sammenheng er kanskje kirkeinspeksjonen det mest interessante av disse arkivene. Denne kommisjonen besto av magistraten og den lokale geistligheten, etter hvert som antallet menigheter økte, bare av representanter for prestene. Den håndterte alle saker vedrørende kirkelige bygninger, og byggesakene vedrørende nye kirker er dominerende i dette arkivet.

Kommisjoner som arbeidet med utlikning av skatter til byen er ofte i magistratsarkivet frem til 1820/30, og er delvis svært nyttige kilder. Et og annet manntall har nærmest karakter av å være nominativ folketelling. I bilagene ser vi hvordan

man arbeidet med å fastsette likningsgrunnlaget for den enkelte borger. Og vi hører den enkelte skatteytters klager over de elendige tider og personlige katastrofer. Dette representerer en tendens i arkivdelingen mellom statsarkiv og byarkiv. Fra 1700-tallet frem til ca 1830 finnes det perioder med god arkivdekning i statsarkivets magistratsarkiv. Dette gjelder fattigvesen, skolevesen, skatt og avgift, enkelte institusjoner av sosial karakter. I årene etterpå finner vi slikt i byarkivet.

Fra fattig- og skolevesenet er det også en del arkivsaker i statsarkivets magistratsarkiv. Her har vi materiale som for avgrensede perioder er virkelig sentrale kilder til disse oppgavene. Vi får høre fra lærere som ikke mestrer sine elever, fra desperate kvinner i nød som ber for seg og sine barn, fra eldre med store medisinske problemer. Og vi ser myndighetenes reaksjon. Kristiania magistratsarkiv i Statsarkivet i Oslo er her betydningsfulle dybdekilder for perioden fra andre halvdel av 1700-tallet frem til 1830-tallet.

I den delen av Kristiania magistratsarkiv som oppbevares i Statsarkivet i Oslo vil man også finne stoff om bygningvesen, sjøassurans, brannassurans, korntilførselen i årene omkring 1814. Og mye mer. I serien diverse pakkesaker er det mye forskjellig. Vi bør vel nevne dokumentene fra nasjonalinnsamlingen til Kristiania norske Theater 1859-1862.

Omfattende arkiver om borgerskap

Mest brukt i magistratsarkivene er arkivsaker som forteller om borgerskap og bevillinger tilknyttet næring. I magistratsarkivet finner vi skipperborgere, kjøpmenn, håndverkere, de som i gammel tid utgjorde borgerskapet – med brev på at de hadde borgerrettigheter. Etter hvert kommer flere kategorier til. Det finnes egne borgerruller og serier med innleverte borgerbrev. De forteller ikke mye, men kan gi viktige personallistoriske sport. Og de gjelder mange. Der borgerbrev er

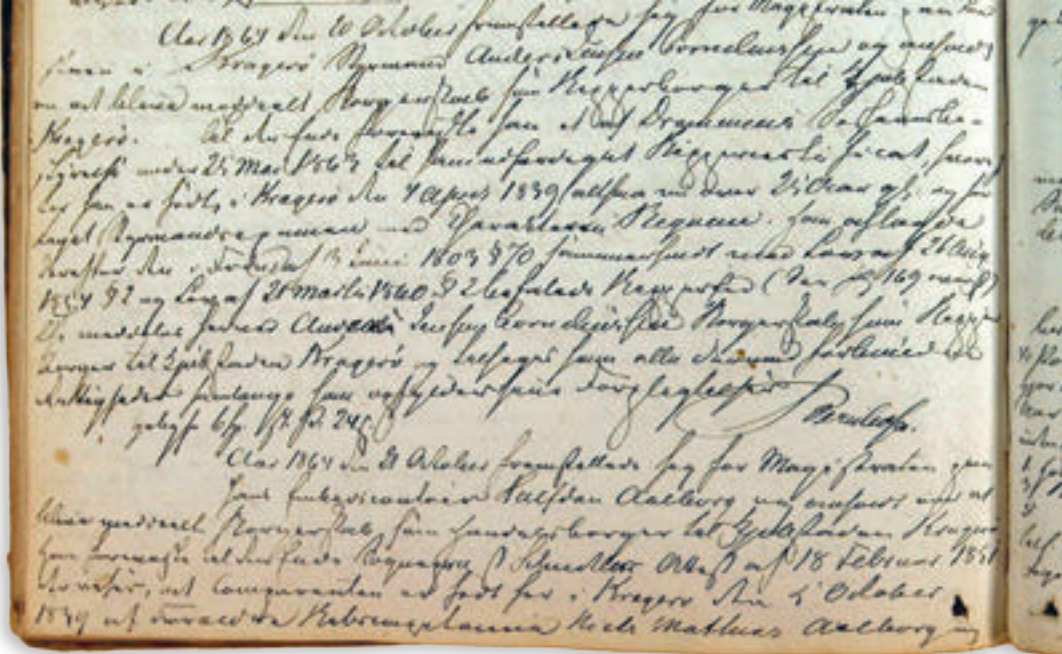
tapt, gir sesjonsprotokollenes innførsler ofte det viktigste. Dekningen i arkivet er god fra tidlig 1700-tall til tidlig 1900-tall. Da var det ikke lenger borgerbrev, men andre næringsbevillinger som dominerte. Dette materialet er for Kristianias vedkommende delt mellom Statsarkivet og Byarkivet.

Før 1840-årene gjaldt mange av borgerbrevene folk som ikke hadde tilknytning til Kristiania. Her finner vi rike trelastmatadorer fra Hølen og Son, Hvitsten, Drøbak samt Ildjernet på Nesodden. Også landhandlere i byens sirkumferens måtte ha borgerskap der.

Går vi langt nok tilbake, finner vi ellers i magistratsarkivet også kjøpstaden Bragernes som ble forent med kjøpstaden Strømsø til Drammen kjøpstad i 1811. Bragernes var en by med egne magistratsfunksjoner, men frem til 1800 også knyttet opp mot Kristiania magistrat. Kristiania og Bragernes hadde egentlig felles magistrat frem til da. I arkivet etter Kristiania magistrat vil det derfor også foreligge arkivsaker som dekker Bragernes, for eksempel aksiseprotokoller. Det finnes imidlertid eget magistratsarkiv for Drammen i Statsarkivet i Kongsberg, med borgerskapsopplysninger tilbake til 1700.

Brevbunken vokser og arkivsystemene kompliseres

Den alminnelige korrespondansen er bevart tilbake til 1768. I tillegg finnes det kollegial- og stiftsbrev tilbake til 1738. De eldste delene oppbevares i statsarkivet, mens korrespondansen etter 1815 oppbevares i byarkivet. Men mange brev som kom inn til magistraten, ble – særlig i dansketida – sendt videre oppover i systemet. De kan derfor finnes i andre arkiver. Kopibøker finnes tilbake til 1720, men er ordnet i flere serier som dels oppbevares i byarkivet, dels i statsarkivet. Journaler finnes fra 1811 av, og de er samlet i byarkivet. Fram til 1863 føres all korrespondanse inn i samme journal, og brevene – uansett om de dreier seg om en borgerskapsøknad eller om veivedlikehold – finnes i de samme svarte eskene med magistra-

tens journalsaker, som fyller hele reoler i byarkivet. Det finnes noen små lakuner i materialet, men det aller meste er bevart uten noen kassasjonsinngrep.

Fra 1864 er arkivet delt i separate systemer for hver av de tre medlemmene av magistraten. Inn på 1900-tallet går så de borgermestrene som hadde henholdsvis finans og teknisk sektor over til andre arkivsystemer; en primitiv emnenøkkel og et alfa-numerisk system. I tillegg opprettes det sideordnede systemer for korrespondanse innenfor lett utskilbare områder der saksmengden er stor, slik som eiendoms- og finanssaker. Også bevillings-sakene for hotelldrift, salg og skjenking av alkohol hadde egne systemer.

Fram til 1910 håndterte magistratene også separasjons- og skilsmisssakene i byene, etter at parene hadde vært til den obligatoriske meklingen hos presten. På bygdene lå denne funksjonen til sorenskriveren. I 1910 overtok fylkesmennene disse sakene. Protokoller fram til 1837 finnes i statsarkivet. De senere er i byarkivet.

I statsarkivet finnes også arkiv etter Christiania Brand-Assurance-Casse tilbake til 1755. Nyere branntakster finnes i arkivet etter Branntakstbestyrereren. Det oppbevares i byarkivet.

Kragerø: En typisk småbymagistrat

Den 16. januar 1666 fikk Kragerø byprivilegier og med det en egen byfogd og en overrådmann

med dømmende myndighet. Overrådmanns-embetet ble senere opphevet, og byfogden i Kragerø ble også magistrat. Fra 1890 til magistrat-embetene ble opphevet i 1922 var politimesteren magistrat. Oppgavene ble da flyttet til andre virksomheter. Arkiver og protokoller kan da ha fulgt med, og det skaper utfordringer for gjenfinning. En tilleggsutfordring er at det kunne være vanskelig å skille de ulike embetsoppgavene og at materialet etter magistraten allerede i utgangspunktet kunne være sammenblandet med materialet etter byfogd og politimester.

Ved Statsarkivet i Kongsberg finnes det et magistratarkiv fra Kragerø. Det går fra 1797 til rundt 1960. Materialet er ikke stort og lite av det skriver seg fra de egentlige magistratsoppgavene. Den største serien i arkivet er branntaksprotokoller, som strekker seg fra 1797 til 1955. Det er også brannforsikringsprotokoller fra 1807 til 1887.

I magistratarkivet er det én egen magistratprotokoll, fra 1848 til 1866, hvor en kan følge magistratens forretninger som utstedelse av sertifikater for skip samt borgerskapsbrev, ansettelse i ulike stillinger, valgforretning til utvelgelse av forlikskommisær med mer. Det er lite kontorarkivalia i arkivet. Unntaket er en rekke med fire journaler over innkommende brev fra 1898 til 1921. I kontorarkivet til Kragerø byfogd kan en imidlertid også finne magistratsaker.

I magistratsprotokollen finner vi at styrmann Corneliussen fremstilte seg for Kragerø magistrat 20.10.1864 og søkte om skipperborgerskap. Original i Statsarkivet i Kongsberg (Kragerø magistrat, Aa – Magistratprotokoll nr. 1, 1848–1866, folio 169b).

Det er ingen borgerruller i magistratarkivet, men det finnes fortegnelser over handels-, håndverks- og skipperborgere.

Fra valgforretningene er det bevart ulike protokoller for valgforsamlinger, valg av formenn og representanter i byen, jurymanntall og fortegnelse og manntall for lagrettes- og domsmenn.

Av materiale vedrørende skattlegging finnes det bare et oppebørselsregister for avgift av bygninger. I magistratarkivet er det også en samling dokumenter med instruksjer og annet fra 1840 til 1843 som angår feiermestersterstillingen i byen.

I magistratarkivet fra Kragerø er det ikke bevart materiale fra magistratens dømmende funksjoner. Doms- og rettsmateriale frem til 1890-tallet ligger først og fremst i byfogdens arkiv. Når byfogd også var magistrat, kan det imidlertid være innført magistratsaker i bytingsprotokoller. Dette er tilfelle i Kragerø, hvor en blant annet kan finne saker om borgerskap og tilsetning av takserborgere.

Kragerø i 1870-årene.
 Fotografrisamlingen,
 Original i Riksarkivet
 (Fotografrisamlingen
 D_85) – utsnitt.

Kragerø politikammer tok over ulike oppgaver fra magistraten da dette ble opprettet i 1876. I arkivet til politikammeret er det blant annet en protokoll som i 1916 ble autorisert som magistratsprotokoll og som er ført frem til 1922. Etter det ble protokollen brukt av politimesteren.

Fortegnelse

de personer der har skipperborgerskap
 i byfogdensdistriktet i Kragerø.
 Begynder på de eldre fortegnelser

År	Navn	År	År
1800	Hansen, Thomas Jacobsen	1800	
1801	Jørgensen, Niels	1801	
1802	Mathsen, Johannes	1802	
1803	Andersen, Martin	1803	
1804	Torshov, John Laurik	1804	
1805	Olsen, Anders Laurik	1805	
1806	Olsen, Larsen	1806	
1807	Loff, Jacob Jensen	1807	
1808	Jørgensen, Christoffer	1808	
1809	Sørensen, Anders Peter	1809	
1810	Olsen, Anders Olaf	1810	
1811	Andersen, Niels	1811	
1812	Olsen, Anders	1812	
1813	Larsen, Anders Laurik	1813	
1814	Mathsen, Christoffer	1814	
1815	Thomsen, Thomas Christoffer	1815	
1816	Sørensen, Anders Peter	1816	
1817	Larsen, Larsen	1817	
1818	Jørgensen, John Laurik	1818	
1819	Jørgensen, John Laurik	1819	
1820	Mathsen, Christoffer	1820	
1821	Sørensen, Anders Peter	1821	
1822	Mathsen, Christoffer	1822	

Oversikt over meddelte skipperborgerskap i Kragerø fra slutten av 1800-tallet. Original i Statsarkivet i Kongsberg (Kragerø magistrat, Ja – Innbyggere og borgerskap nr. 1).

Arkivet etter Kragerø kirkeinspeksjon er i sokneprestarkivet. Det går fra 1848 til 1923 og omfatter møtebøker, kopibok, journaler og diverse dokumenter og skriv. Heller ikke fra de ulike kommisjonene er det materiale i magistratens arkiv. En kassabok fra karantenekommisjonen er i byfogdens arkiv, og i arkivet til Kragerø kommune finner man arkivmateriale etter skolekommisjon og fattigkommisjon som begynner henholdsvis i 1810 og 1809. Fra fattigkassen finnes det materiale i kommunen tilbake til 1750-tallet. I kommunens eie er det også annet arkivmateriale fra oppgaver magistraten var involvert i, men det ser ikke ut til at materialet fra magistraten er skilt ut i kommunens arkiv.

Magistratspresident Knud Knudsen:

En utholdende byens tjener

Den som i lengst tid beklede et norsk magistratsembete, skal ha vært president Knudsen i Kristiansand med sine 42 års tjeneste. Bortsett fra denne rekorden, er det lite som hever hans karriere over det middelmådige.

AV ODDLEIF LIAN, ARKIVAR, STATSARKIVET I KRISTIANSAND

Knud Knudsen var født i Brevik 1771 som sønn av postmester Hans Knudsen og hustru Karen Grubbe. Han reiste til Danmark i ung alder og tjente hos en prokurator, før han i 1793 tok juridisk eksamen ved universitetet i København. Deretter var han ei tid offiser – premierløytnant og adjutant ved det søndre sjællandske landvernsregimentet. I 1807 ble han utnevnt til byfogd og byskriver samt veier, måler og vraker i Kragerø, og 5. september 1810 ble han tildelt embetet som president i Kristiansand. Magistratens kopibok indikerer at han tiltrådte 18. oktober samme år.

En by i voldsom vekst

Den byen Knudsen kom til, midt under krigen 1807–1814, var full av liv og virksomhet. Lisensfarten på England, kornfarten på Danmark og

kapervirksomheten brakte store varemengder til byen. Skipsfarten var i ekspansjon, og verftene blomstret. Befolkningen i byen vokste, og bare i årene 1809 til 1813 steg folketallet fra noe under 5000 til 9600. Mesteparten av veksten skyldtes innflytting, og tilstedeværelsen av mange sjøfolk og soldater var utvilsomt av midlertidig karakter. Men en utvikling fra 4 816 til 7 190 innbyggere mellom de offisielle folketellingene i 1801 og 1815 forteller også om en betydelig permanent vekst på lengre sikt.

Knudsen giftet seg i mars 1812 med den unge enka etter en av byens rikeste kjøpmenn, Christian Bendixen. Da skiftet av boet ble avsluttet i 1815, arvet enka og hennes nye ektemann verdier for 41 340 riksbankdaler. Sammen fikk de ti barn

Knud Knudsen (1771–1852). Visstnok etter kopi av gammel daguerrotypi. Gjengitt i Sverre Steen: *Kristiansands historie 1814–1914*, s. 85.

Prospekt over Kristiansand på den tida Knudsen kom til byen. Vindmølla bak kirketårnet eksisterte bare i årene 1801–1819. Gouache av M.A. Appel. Original i Vest-Agder-museet, Kristiansand.

og ble boende i huset etter Bendixen på hjørnet av Kirkegata og Kongensgate i Kristiansand.

Konflikt og suspensjon

Fram til 1810 hadde Kristiansand hatt en kollegial magistrat bestående av tre personer pluss to viserådmenn. Rett før Knudsen ble utnevnt, døde den ene rådmannen, og den andre søkte avskjed. De to viserådmennene rykket da opp uten at det ble utnevnt nye viserådmenn.

Samarbeidet innen kollegiet ble ikke problemfritt etter Knudsens inntreden. Rådmennene klaget over at han ikke tok skikkelig del i arbeidet med de ulike magistratsforretningene, til tross for at halvparten av inntektene tilfalt ham. Han kom ellers på kant med stiftamtmanden, og dette førte til at han

i nesten halvannet år var suspendert fra presidentembetet.

Stiftamtmanden sendte 10. mai 1813 en innberetning til København om Knudsens ”uforsvarlige forhold i henseende til den offentlige brødforsyning i Kristiansand” og ”vedvarende skjødesløshet i hans øvrige embetsforretningers bestridelse”. Dette resulterte i en kongelig resolusjon 31. mai om suspensjon, og Knudsen fikk valget mellom å søke avskjed eller settes under tiltale. Han valgte det siste, og saken ble behandlet og påkjent av en nedsatt kommisjon. Ved kommisjonens dom 29. januar 1814 ble Knudsen ilagt en mulkt på 100 riksbankdaler sølvverdi til stedets fattigkasse og måtte dessuten svare saksomkostninger. Saken gikk videre til Overkriminalretten, som stadfestet

dommen. Etter at mulkten var betalt, ble Knudsen gjeninnsatt i embetet 13. oktober 1814.

En initiativløs gammel mann

Den ene rådmannen søkte avskjed i 1819 og fikk innvilget pensjon, men det viste seg senere at han hadde etterlatt seg en kasseangel som voldt en del vidervedigheter. Den andre rådmannen hadde mange verv og bestyrte åtte forskjellige kasser. I 1827 kom det for dagen at også han var skyld i en betydelig kasseangel. Han ble fradømt sitt embete og måtte betale tilbake to tusen daler, men slapp fengsel.

Samtidig med dette ble magistratens arbeidsmengde gradvis mindre, og i 1829 ble det bestemt at Kristiansand for framtida skulle ha en magistrat bestående av bare én person. Dermed ble Knudsen alene tilbake på skansen, og inntektene, omtrent 1500 spesiedaler i året, tilfalt nå ham uavkortet. Han rykket dermed opp blant de mer fornemme innen den lokale embetsstanden. I ligningsprotokollene fra 1830- og 1840-årene opptrer han med en antatt årsinntekt varierende mellom 1200 og 2200 spesiedaler.

Nyordningen som følge av formannskapslovene 1837, ble åpenbart ikke bifalt av president Knudsen, som var en embetsmann av den gamle skole. I et brev datert 21. juni 1837 fant Kristiansands

ordfører grunn til å presisere magistratens framtidige rolle som en instans for utredning og forberedelse av saker til formannskapet, særlig i forbindelse med de årlige budsjettene. Men Knudsen var tydeligvis motstander av hele nyordningen og til liten støtte for formannskapet. Han viste lite initiativ og innskrenket seg ofte til ekspedisjon av sakene, slik at ordføreren selv måtte skrive innstillingene.

Kristiansands lokalhistorikere tegner i det hele et bilde av Knudsen som er lite flatterende for hans ettermæle. Han hadde problemer med å lempe seg etter andre og manglet både kreativitet og initiativ i embetet. I de senere år var han visstnok direkte avfeldig, så det var byskriver Willoch som egentlig administrerte byen. Men Knudsen beholdt sitt embete til han døde, 81 år gammel.

Kilder

Kristiansand magistrats arkiv. Interkommunalt Arkiv i Vest-Agder.
Kristiansand stiftamts arkiv. Statsarkivet i Kristiansand.

Litteratur

Falk-Jensen, A. og Hjorth-Nielsen, H.: *Candidati og Examinati Juris 1736–1936, Candidati Politices 1852–1936, Candidati Actuarii 1922–1936*, bind II, København 1955

Friis, Jakob: *Stiftamtmenn i Kristiansand før 1814*, Kristiansand 1941

Leewy, Karl: *Kristiansands bebyggelse og befolkning i eldre tider*, bind 1–11, Kristiansand 1956–1984

Steen, Sverre: *Kristiansands historie 1641–1814 og 1814–1914*, Oslo 1941 og 1948

Knudsens signatur på et brev til stiftamtmanden 1844.

Ny by på brent grunn

2. mai 1940 lå Kristiansund i ruiner etter bombeangrep. Få dager etter startet arbeidet med å tegne et nytt Kristiansund. Ideen var ikke bare å gjenreise det som var tapt, men også å lage en annen by, tuftet på samtidens idealer.

AV ERLING DOKK HOLM, FØRSTEAMANUENSIS, MARKEDSHØYSKOLEN

Før krigen var Kristiansund først og fremst en intim og sjarmerende treby, preget av manglende strategi for å håndtere en rask vekst. Det var en forholdsvis rik by, med en økonomi særlig basert på eksport av klippfisk. Dette lot seg avlese i byens struktur. Butikker, bolighus, pakkhus og også store herskapelige hus satte sitt preg, og havnen var alle hendelsers sentrum.

Allerede før det tyske angrepet hadde noen tenkt at byen trengte mer struktur og et nytt rådhus. Derfor hadde kommunen i 1938 engasjert Sverre Pedersen, arkitekt og professor ved Norges Tekniske Høyskole i Trondheim. At krigen kom to år senere, var det ingen som kunne ha kalkulert med. Når så katastrofen først var inntruffet,

Nordlandet i Kristiansund etter bombing og brann i 1940. Ukjent fotograf. Original i Riksarkivet (S-1540 Brente steders regulering Ud_0007) – utsnitt.

var det unektelig slik at både Pedersen og de lokale politiske lederne, fikk en helt spesiell anledning til å la idealer møte virkelighet, og til å skape en ny by med nye, blanke ark.

Allerede noen få dager ut i mai 1940 ble Pedersen engasjert til å utvikle en ny regulering for Kristiansund. I løpet av forsommeren kom også en avgjørelse som stadfestet Pedersens rolle som den som kunne og burde bestemme det aller meste. Ordføreren sendte 21. juni følgende telegram til Pedersen: *”Fellesmøtet av formannskapsutvalget og assurancekomiteen har besluttet ikke å avholde arkitektkonkurranse da dette vil forsinke gjenoppbygningen i flere måneder. Henholder tidligere avtale at Kristiansundreguleringen har preferanse foran andre reguleringer. Det henstilles derfor til dem straks å stille dem til disposisjon slik at reguleringen kan gjennomføres hurtigst for at gjenoppbygningen kan skje med minst mulig skadevirkninger. Ordføreren.”*

Dette dokumentet forteller i sin stutte form hvor viktig Pedersen var i norsk planmiljø på det tidspunktet og hvor høy prioritet gjenreisningen av Kristiansund var gitt. Telegrammet finnes i arkivet etter Brente Steders Regulering (BSR) i Riksarkivet. Det er et arkiv som inneholder en mengde dokumenter, som både alene og sett i sammenheng med andre kilder, gir innsikt i hvordan Brente Steders Regulering fikk prege mange norske byers utforming. Så kan en spørre; hva var egentlig BSR?

Samordnet gjenreisningsinnsats

Bakgrunnen for opprettelsen av BSR var at Sverre Pedersen mottok henvendelser om å lage nye byplaner for flere av de andre byene som ble bombet. Molde, Steinkjer, Namsos og Åndalsnes tok allerede i mai 1940 det samme initiativ som Kristiansund. Derfor så riksarkitekt Hans Fredrik Crawford-Jensen og Innenriksdepartementet ved Gjenreisningsnemda et behov for en mer samordnet innsats og opprettet i slutten av juni

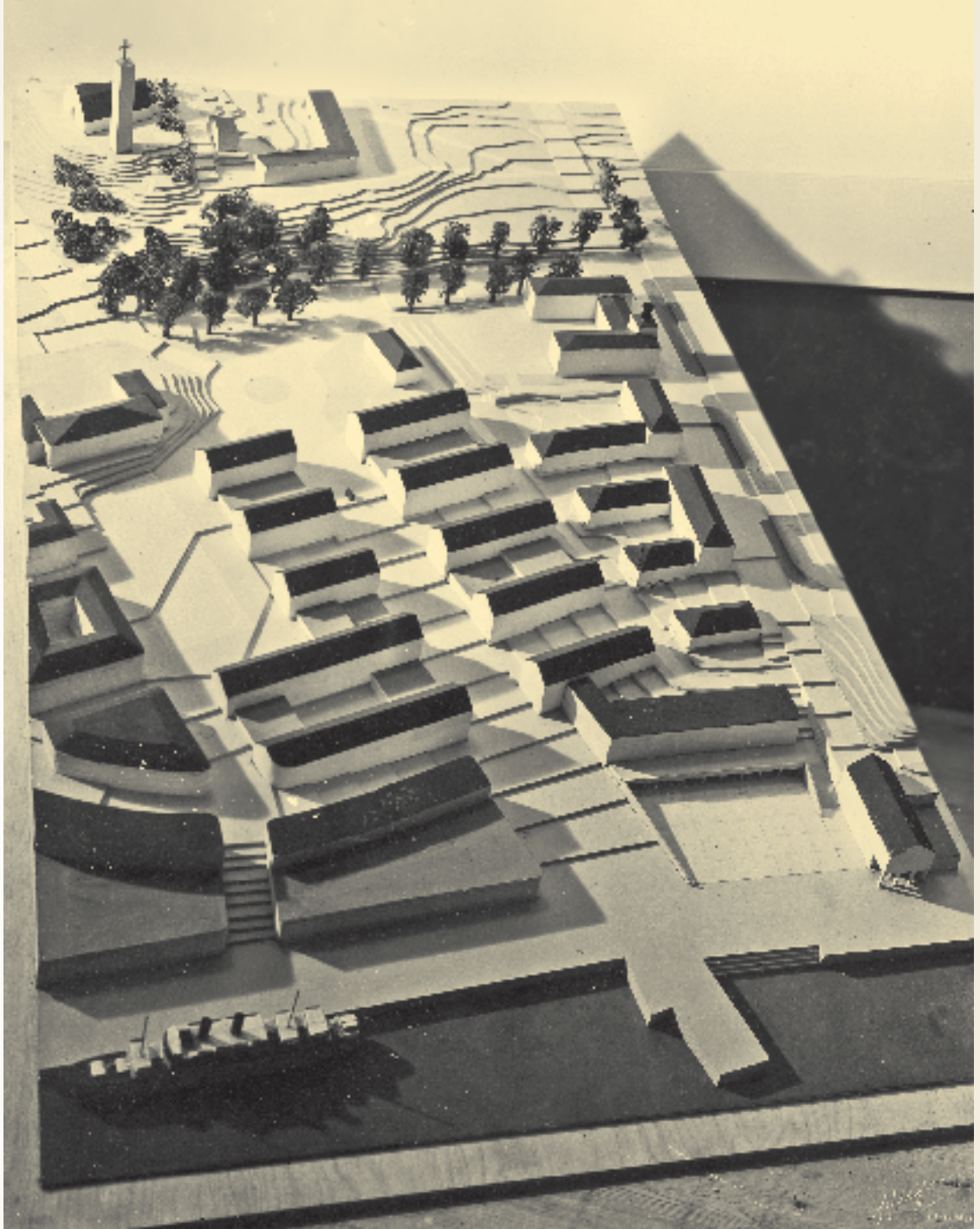
1940 Krigsskadde Steders Regulering, som snart skulle endre navn til Brente Steders Regulering. Da tyskerne strammet grepet ville de ikke ha et organ med et navn som refererte så eksplisitt til krigen.

Institusjonen ble lagt under Administrasjonsrådet i Innenriksdepartementet. Siden det var Pedersen som var den store kraften i alle planene, ble også han leder. Det gikk fort for seg. Den 10. september 1940 ble reguleringsplaner for de nevnte byene framstilt til politisk behandling i de respektive kommunene. De var til en viss grad preget av lokale ønsker og en form for lokalt tilpasset arkitektur, men alle sammen bar preg av sin tid og Pedersens ideer. Derfor var den funksjonalistiske arkitekturen og byplanleggingen også lett å lese i de nye planene.

Kristiansund i særstilling

Kristiansund stod i en særstilling i gjenreisningsarbeidet. Her opprettet BSR et eget lokalkontor, noe som bare skjedde i denne byen. Det var de store skadene som var årsaken, og det vokste frem et omfattende planleggingsmiljø i byen. Lokalkontoret ble ledet av Erik Rolfsen og etter hvert av Knut Cleve. Begge to var anerkjente arkitekter i sin samtid, men for Rolfsen er dette arbeidet også sjølv svenneprøva som byplanlegger. Rolfsen var politisk radikal og måtte flykte til Sverige i 1942, men han overtok sjefsjobben i BSR da freden kom, og fikk se mange av planene bli omsatt til tegl og betong. I 1947 etterfulgte han Oslos legendariske byplansjef, Harald Hals, en stilling han beholdt til 1973. Han var mannen bak alle de store nye grepene i etterkrigstidens Oslo, og er den som etter Christian IV har gjort aller mest for å forandre hovedstaden.

En annen arkitekt det er verdt å merke seg i denne sammenheng er Arne Korsmo. Han fikk jobben som byarkitekt i Kristiansund allerede i september 1940, og virket i to år i denne stillingen. Korsmo er

Reguleringsplan
for Kristiansund
sentrum aug. 1940.
Fotograf: Hilfling,
Trondheim. Original i
Riksarkivet (S-1540
Brente steders
regulering Ud_0007)
– utsnitt.

Norges mest anerkjente arkitekt innen funksjonalismen og har tegnet en rekke av de mest kjente funkisklassikerne i landet. For eksempel Villa Damman (1932) og Villa Stenersen (1937) i Oslo, samt Villa Riise (1935) i Hamar, alle i samarbeid med Sverre Aasland.

Med dette arsenalet av funksjonalistisk planleggingskompetanse skulle en kanskje tro at Kristiansund ble omformet til en modernistisk superby,

men det var ikke det som skjedde. Snarere tvert i mot. Nå var det neppe slik at det var Rolfsen, Korsmo og Pedersens drøm å skape en slik by, de var mindre dogmatisk enn som så. Like fullt skulle deres ambisjoner møte motstand fra to ulike hold: På den ene siden grep den tyske okkupasjonsmakten inn og endret reguleringen underveis. På den annen side tyder arkivene på at det også fantes en motstand fra lokalbefolkningen mot de nye planene.

Arkitekt Arne Korsmos forslag til regulering av Kristiansund sentrum, juni 1941. Fotograf: Schrøder, Trondheim. Original i Riksarkivet (S-1540 Brente steders regulering Ud_0007).

De lokale sier fra

Den radikale omformingen av Kristiansund som BSR ønsket ble kommunisert til lokalbefolkningen gjennom modeller i gips og tre. Byen ble ikke bare tegnet, men også stilt ut i miniatyr. Folk fikk derfor en god mulighet til å kikke planleggerne i kortene. Og selv om verden stod i brann, så var folk interessert i sin egen by. De lokale politikerne hadde stor innsikt i byens historie og gjorde seg en rekke tanker om Kristiansunds framtid. Ikke minst før den såkalte "nyordninga" – en mer gjennomgripende nazifisering av administrasjon og politikk ble kjørt igjennom fra september 1940 og gradvis sterkere ut gjennom krigen – ble det kommunisert lokale meninger. Imidlertid ble mange av Kristiansunds institusjoner aldri gjennom-nazifiserte. Årsaken lå ikke minst i at det ikke var nok NS-folk i byen til å fylle alle rollene.

I arkivet til BSR ligger det et en rekke dokumenter som kan leses som referanser til "folk flest". Et eksempel er et brev datert 2. september 1942, stilt til Sverre Pedersen fra de arkitektene som arbeidet med gatepartiet som heter Oppfarten. Her vises det ikke bare til arkitektenes egne tanker om hva som skaper et godt byrom, men også hva folket mener. I begrunnelsen for en endring av reguleringen skrives det:

"Hensikten var at gatepartiet derved skulle bli mer intimt, samtidig som det imøtekommer til en viss grad den kritikk som er vanlig hos innfødte kristiansundere, nemlig at den Oppfarten virker så åpen og kald".

De funksjonalistiske honnørordene som "lys", "luft" og "hygiene" brukes flittig når arkitektene argumenterer for sine preferanser. Det finnes også eksempler

på at andre interessenter i utformingen av byen adopterer dette språket. Om det blir gjort fordi man vet at dette er dagens melodi, og det som gir uttelling i planleggingen eller om det heller er slik at denne formen for språk bare siger inn i det allmenne språket, er ikke lett å si. I et brev fra NS-ordfører Lars Kvendbø, datert 8. juni 1942, argumenteres det for en større avstand mellom to gater og følgelig en større eiendomsmasse i dette området. Ordføreren er klar på at dette er ønsket lagt fram av tomteeierne – Brødrene Møllerop – i området, men like fullt argumenteres det med ”bedre lysforhold i byggene”.

Det er tydelig flere steder i arkivmaterialet at det fantes en sterk omsorg for de lokale meningene. Kommunens egen administrasjon og de som satt i bygningsrådet i byen spilte inn sine egne oppfatninger. Derfor er de ulike reguleringsplanene gode eksempler på hvordan møtet mellom de norske funksjonalistene og den stedsegne arkitekturen skaper en byplan som i mangt kan sees som en videreføring, like mye som et brudd med den byen som nettopp hadde brent ned.

En reguleringseskjebne

De første arbeidene med reguleringsplanen var som nevnt allerede ferdig til behandling i september 1940. Det er to ting som kjennetegner dem. Det ene er at hovedgrepene er så tydelig basert på en formalisering av den tidligere byens struktur. Det andre er at de også bærer i seg en modernistisk planleggings-tradisjon. De aller første planene signert Jac. Hansen forsøkte å bygge en bro over til den tradisjonelle trehusbyggingen i byen. Dette illustrerer hvor dypt lojaliteten til byens historie stakk.

Det ble raskt vedtatt å kreve murhus i hele byen, og når Arne Korsmo kom med sine første skisser, så var det et gitt premiss at Kristiansund skulle bygges i mur. Det passet jo ham, han var en mann som i hele sin yrkespraksis demonstrerte en sterk formgiverglede gjennom utnyttelse av betongmaterialets potensial. Korsmo tegnet opp en byplan

med referanser til den byen som en gang sto der. Han hadde blant annet ikke bare langsgående husrekker – slik Pedersen i neste omgang gikk inn for – men inkluderte et visst innslag av bygninger som dannet gårdsrom. Dette kan nesten synes som en sentimental gest til historien, noe som står i kontrast til mye av det øvrige han har tegnet. Også plasseringen av kirken er et tema Korsmo tar for seg. Han vil gjøre den til et minnesmerke over bybrannen, og flette den sammen med gatestrukturen. Pedersen derimot vil at kirken skal trone som et fondmotiv på toppen av Barmanshaugen.

Høsten 1940 grep de tyske styresmaktene inn. Sverre Pedersen reiste sammen med oberbaurat Stephan og baurat Luther til de ulike byene, deriblant til Kristiansund. De ønsket å gi de nye byene et litt annet preg, blant annet handlet det om å øke bredden på gatene, og å gjøre de ulike plassene mer egnet til militær oppstilling. De ville forme de nye byene i et bilde som speilet okkupasjonsmaktens forståelse av hvordan en by skulle se ut. Dette viser fotografiene av de mange modellene som ble laget på BSRs lokalkontor i Kristiansund. De planene som ble godkjent i Berlin avviker på en del felt mye fra de første planene. Om dette var en tilnærmet nazifisering av byformen, eller om det var en tilpassning til en okkupants mer pragmatiske framtidige behov, kan diskuteres. Imidlertid overtar aldri okkupantene den daglige driften av BSR, noe som kan forklares med at de ikke hadde ressursene, men også med at de følte at Pedersen var fleksibel nok.

Det som er tilfelle er at de nye instruksjoner som BSR nå fikk, ble tatt opp i planene og i 1942 ble de lagt fram og godkjent. Det bygges noe under krigen, men det aller meste av gjenreisningen skjer etter at okkupasjonen har tatt slutt, med noen modifikasjoner. Den byen som reiser seg er et stort kompromiss mellom en rekke interesser og ideologier. Er det noe arkivene gir oss, så er det muligheten for å studere de ulike ideologiene, de mange interessene og hvordan deres møte tar form. I bokstavelig forstand.

Odnes

Byen vi ikke fikk

Mange forbinder kanskje Odnes i Søndre Land med hoppbakken der Birger Ruud satte verdensrekord i 1931. Man tenker kanskje også på dampskipstrafikk og tømmerfløting. Mindre kjent er det kanskje at det kunne ha ligget en by ved nordenden av Randsfjorden.

AV JØRGEN ENGESTØL, RÅDGIVER, RIKSARKIVET

På begynnelsen av 1800-tallet var transport av folk, jordbruksvarer, trelast og andre handelsvarer mellom bygdene og avsetningsstedene ved kysten besværlig, kostbar og tidkrevende. I tiden etter 1814 ble det økt fokus på utbygging av ferdsselsveier til lands og til vanns, samt på etablering av kjøpsteder i innlandet, som kunne fungere som knutepunkter og katalysatorer for handels- og håndverksvirksomhet og kommunikasjon.

Kjøpstedene var bysamfunn med privilegier som gav borgerne monopol på handel og annen næring, såkalte kjøpstadsrettigheter. Import og eksport ble ledet gjennom kjøpstedene fordi dette gjorde det enklere å holde oversikt og sørge for innkreving av skatter og avgifter. Kjøpstadsprivilegiene falt bort med frihandelens inntog ut over 1800-tallet.

De første sonderingene

En idé om Tingvoll/Odnes og Lillehammer som offisielle markedsteder ble fremsatt allerede i 1812 av amtmann i Kristians amt, Ole Hannibal Sommerfeldt. Saken om anlegg av byer i det indre østlandsområdet ble så omtalt av Gregers Fougner Lundh i *Forslag til Anlæggelse af en Landstad ved Mjøsens Bredde på Hedmarken i østre Oplands amt* i 1824. Lillehammer fikk status som kjøpstad i 1827, og Hamar i 1848. Lenger vest lå skog- og jordbruksbygdene i Valdres og på Ringerike, med dårlige veiforbindelser og store avstander til markedene i kystbyene. I 1828 skrev amtmann Weidemann i sin femårsberetning at en byutvikling også burde skje i de vestre dalførene i amtet. Nordre ende av Randsfjorden ville være "... Omsætnings- og Hvilepunkt for Handel og annen Næringsdrift i den lange Landstrækning mellem Kjøbstederne Bergen og Drammen".

Etter anmodning fra Finansdepartementet kom Weidemann med flere konkrete forslag med gården Tingvoll ved Odnnes på første plass. Slidrefjorden i Valdres var et annet alternativ. Fordelene med Odnnes var at stedet lå "... ved en sikker Fjord, ved Siden af hovedveien i en skovrig egn". Ulempene var at stedet manglet gode bygningstomter, og varetransport fra Valdres og Vestlandet gikk som regel via Sør-Aurdal og Sperillen. Det ble ikke noe mer ut av dette initiativet.

Randsfjorden var en viktig transportvei for tømmer, både til Hadeland Glassverk og til utskipningshavna i Drammen. Dampbåt ble satt i drift mellom Jevnaker og Odnnes i 1837, og dette satte samtidig fart i veitbyggingen i distriktet.

Et initiativ tar form

Ludvig Kristensen Daa foreslo Odnnes som et byalternativ i Morgenbladet i 1839, men uten at det avfødte noen reaksjon. Fart i saken ble det derimot i 1849, da lensmann i Nordre Land, Erik Bratlie, tok saken opp i en artikkel i Christianiaposten. Bratlie hadde aner til Odnnes, og var administrerende direktør for dampsskipsselskapet "Løven". Han fremholdt Jevnaker, Røykenvik og Tingvoll (Odnnes) som alternativer. Bratlie sendte avisartikkelen til formannskapet i Land, som satte ned en komité for å undersøke saken. Komitéens innstilling var positiv, og trakk særlig frem Odnnes som knutepunkt i forhold til dampskips-trafikken på Randsfjorden. Innstillingen ble sendt til Indredepartementet. Samtidig hadde arbeiderforeningene i Hønefoss sendt søknad til departementet om kjøpstadrett for Hønefoss. Departementet bestemte seg for å drøfte de to sakene samlet.

Amtmann Weidemann kom igjen inn på kjøpstadspørsmålet i forbindelse med en redegjørelse om dampskipsfarten i sin 5-årsberetning i 1850.

Engasjementet til Weidemann og Bratlie skyldtes nok at Hamar ble tildelt kjøpstadrett i 1848. Spørsmål om nye kjøpsteder vekket alltid engasjert debatt. Lokale nærings- og handelsinteresser måtte veies opp mot utviklingen av større distrikter og regioner, særlig på kommunikasjonssiden. Utretningsarbeidet ble overlatt til kommisjoner med embetsmenn som kjente de lokale forhold, og som samtidig skulle ha blikk for utviklingen i hele regionen.

Kommisjonen av 1850

Departementet satte i mai 1850 ned en kommisjon for å utrede spørsmålene om det hadde hensikt å anlegge nye kjøpsteder i regionen, samt om Odnnes og Hønefoss var rette steder. Kommisjonen svarte ja på det første spørsmålet. Byanlegg ville være gunstig for handel, jordbruks- og håndverksproduksjon, samt utdanning og samferdsel. Kommisjonen anbefalte både Odnnes og Hønefoss. For Hønefoss var valget lett. Det var allerede et bylignende tettsted.

Kommisjonen leverte sin innstilling i desember 1850, og departement og regjering sa seg enig i konklusjonene. Innstillingen ble bifalt av Kongen, men forslaget om Odnnes ble stoppet av flertallet i næringskomiteen på Stortinget. Grunnene var at det var uenighet lokalt om hvor i distriktet et byanlegg burde ligge. Komiteen mente også at de eksisterende kommunikasjonsveiene i distriktet ikke gjorde det innlysende hvor byen skulle ligge. I tillegg fantes et byalternativ som verken komitéen eller departementet hadde tatt i betraktning, nemlig Gjøvik.

Mindretallet i komitéen mente at Odnnes lå strategisk til i forhold til Drammen og fremtidig utbygging av vannveier og jernbane. Det burde derfor anlegges by på Odnnes, selv om hovedveien mot Bergen ble anlagt gjennom Sør-Aurdal. Stortinget vedtok flertallsinnstillingen, og Hønefoss fikk sin kjøpstadlov 3. september 1851.

Erik Bratlie.
Fra Toten bygdebok bd. 2
s. 374.

Gjøvik vant omkampen

Diskusjonen om Gjøvik som kjøpstad skjøt fart etter at Hamar ble kjøpstad i 1848. Gjøvik var allerede et handelssentrum, og det var etablert industri rundt Hunnselva. Jordbruket i omlandet var i sterk vekst. Det samme var person- og varetrafikken til Kristiania. Åpningen av Hovedbanen i 1854 skjøt ytterligere fart i utviklingen. I tillegg ble vei-forbindelsen vestover mot Odnes utbedret, for å lette forbindelsen med hovedstadsområdet og Drammen. Dette var særlig viktig vinterstid, når isen la seg på Mjøsa og båttrafikken måtte innstille. Storgata i Gjøvik ble anlagt som første del av ”Odnes-chausseen”.

Amtmann Collett sendte en innstilling om Gjøviks kjøpstadsplaner til Indredepartementet i 1856. Departementet nedsatte en ny kommisjon til å utrede spørsmålet om kjøpstad for Kristians amts vestlige dalfører. I kommisjonen satt ordfører og prost Hans Peter Borchgrevink og lensmann, stortingsmann og fabrikkier Ole Hovelsen Mustad som representanter for Vardal. Med slike talsmenn er det ikke overraskende at kommisjonen enstem-

mig gikk inn for Gjøvik i sin innstilling i januar 1857. Odnes hadde ingen utbygde industri og infrastruktur. Dampskipstrafikken på Randsfjorden var i tilbakegang på dette tidspunktet, og Gjøvik lå mer sentralt i forhold til Kristiania, som ble ansett som et viktigere handelssentrum enn Drammen.

Departement og regjering ga sin tilslutning, og i mai 1857 kom proposisjonen om anlegg av kjøpstaden Gjøvik. Det var fremdeles krefter som gikk inn for Odnes, og som fikk stortingsflertallet med seg på å utsette hele saken. Men etter en del forsinkelser fikk Gjøvik sin kjøpstadlov i januar 1860.

Det ble altså ingen by ved Randsfjorden. I Land og Valdres håpet man i det lengste å få Bergensbanen lagt gjennom distriktet, men Stortinget valgte i jernbaneforliket i 1894 å legge banen gjennom Hallingdal. Selv om den privatbygde Valdresbanen sto ferdig i 1906, var ikke dette tilstrekkelig til å utvikle noe bysamfunn i distriktet.

Det er ikke så mye dokumentasjon å finne om denne saken i departementsarkivene, med unntak av journalopplysninger og noen enkeltdokumenter. Komitéenes innstillinger og den øvrige saks- gang og beslutningsprosess finner vi i de trykte stortingsforhandlingene. Men sporene etter byen vi ikke fikk finnes i Riksarkivets magasiner også.

Kilder i Riksarkivet

Finansdepartementet, Indrekontoret D
Indredepartementet, Indrekontoret D

Trykte kilder

Stortingsforhandlingene 1851 og 1856
Stortings-Efterretninger 1848–1851

Litteratur

Gjøvik kommune: *På fedres gamle veier: Gjøvik bys historie gjennom 100 år: 1861–1961*, 1960

Andreas Ropeid: *Hønefoss bind II*, 1965

Kåre Kompelien: *Boka om Land XVIII: Odnes – et knutepunkt ved Randsfjorden*, 2012

Odnes ca. 1950.
Flyfotografi fra Widerøes
flyveselskap gjengitt i
Boka om Land bd.
XVIII s. 115.

Kjøpstadsregnskapene: Et vindu til byenes liv

De offentlige regnskapene er en viktig kilde til kunnskap om fortiden. I arkivet etter Rentekammeret i Riksarkivet er det bevart omfattende serier med statlige regnskaper, både for by og land, og disse har vært mye brukt av forskere. At Riksarkivet også har en egen regnskapsserie med byenes egne inntekter og utgifter er imidlertid mindre kjent.

AV ELLEN ELSTER MARTOL, RÅDGIVER, RIKSARKIVET

Byenes egne regnskaper ble revidert i Revisjonskontoret for kjøpstadsregnskaper som var blitt opprettet i 1772. Dette kontoret lå opprinnelig under Rentekammeret, der de statlige regnskapene ble revidert. I 1801 ble kontoret overført til Danske Kanselli, og arkivene fulgte med. Denne regnskaps-serien kalles kjøpstadsregnskaper, og den består av 237 esker fra perioden 1772 til ca 1810, ordnet alfabetisk på bynavn. Her finner vi til dels helt andre opplysninger enn i de statlige byregnskapene.

Høkere, skomakere, tinnstøpere og mange flere
Kjøpstadsregnskapene vil variere en del fra by til by, både i mengde og innhold, men de vil ha det til felles at de bringer oss nær inn på mennesker og oppgaver i byene på slutten av 1700-tallet og begynnelsen av 1800-tallet.

Regnskapet for Kristiania i 1775 fyller en hel pakke. Aller først ligger kemnerens regnskap,

og deretter følger de vedleggene som dokumenterer hans inntekter og utgifter. Det første inntektsvedlegget er en skattemanntall med manntall både over dem som betalte næringskatt og grunnskatt. Manntallet for næringskatten er ført for hver yrkesgruppe, og her navngis alle de som drev lovlig næringsvirksomhet både i byen og i forstedene. Det er derfor en ypperlig kilde for dem som er på jakt etter en spesiell yrkesgruppe, og vi får generelt et godt inntrykk av det yrkesfaglige mangfoldet i en 1700-tallsby. I tillegg nevnes ti landkremmere fra Romerike, Oppland og Hedmark som også måtte oppgi navn på sine kausjonister. Til slutt er det innført en del skattebetalere i ladestedene Son, Hølen, Drøbak, Hvitsten og Ildjernet.

I samme hefte er det også manntall over dem som bare betalte grunnskatt for byen og forstedene. Der kan man for eksempel se at hr. Sverdrup hadde en så stor eiendom i Pipervika at han betalte

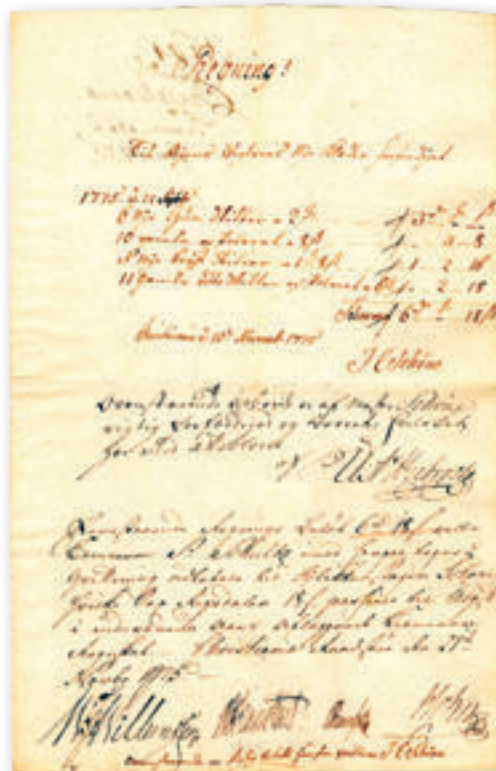

Man kan også lese en historie om rask saksbehandling og handlekraft ut fra regnskapene. Den 3. oktober 1775 skrev vaktmester Heibroch et pro memoria der han påpekte at steinmuren utover mot broen i Ruseløkkgaten var svært falleferdig, og at den flere steder hadde falt ned. Han mente imidlertid at det ikke skulle så mye til for å få reparert den. Samme dag ga magistraten beskjed om at arbeidet skulle settes i gang under overoppsyn av to borgere. Allerede 30. oktober kunne så Lars Haagensen og Jørgen Larsen kvittere for at de hadde arbeidet på veien fra 6. til 21. oktober, og de to borgerne bekreftet at arbeidet var forsvarlig utført. Den 7. november påla magistraten kemneren å betale lønn til de to arbeiderne. Den var på 20 skilling dagen til hver, og det ble til sammen 5 riksdaler, 3 mark og 8 skilling, som så ble utbetalt den 9. november.

Garnisonsbyene var pålagt utgiftene til innkvartering av soldater og offiserer. Det var avdelinger fra det nordenfjelske infanteriregiment og det kongelige artillerikorps som lå ved garnisonen i Kristiania i 1775. Denne innkvarteringen kostet byen nesten seks tusen riksdaler i året, og det har satt grundige spor etter seg i regnskapet. Det ble ført et selvstendig regnskap over innkvarteringen, og blant vedleggene til dette regnskapet ligger det både lister over alle byens borgere som betalte innkvarteringspenger, og over de "vertene" som hadde militære boende hos seg. Noen, særlig offiserer, kvitterte selv for mottatt beløp, mens det også var egne fortegnelser over dem som var innlagt på sykehus.

Også regnskaper i magistratsarkivene

Magistraten tilhørte øvrigheten og var byens administrative ledelse med utøvende og kontrollerende myndighet. Ofte var det bare én person, men i Kristiania og andre større byer kunne magistraten være et kollegium av flere personer. Det var magistraten som ansatte kemneren som krevet inn byens

Mange av vedleggene er detaljert oppsatte regninger. Her ser vi hva blikkenslagermester Schöne skal ha for forskjellige nye skilt til vekterne. Original i Riksarkivet (Danske Kanselli, Revisjonskontoret for kjøpstadsregnskap, Kristiania 1775, vedlegg 94).

skatter og førte regnskapene. Etter 1772 ble regnskapene sendt til København for revisjon og oppbevart der, men det kan i en del tilfeller også ligge en versjon av disse i magistratsarkivene.

Arkivet etter magistraten i Kristiania er delt mellom Statsarkivet i Oslo og Oslo Byarkiv. I Statsarkivet finnes en serie med regnskapsbilag fra 1742 til 1811. Der er bilagene fra 1770 til 1787 samlet i én pakke, mens kjøpstadsregnskapene i Riksarkivet er atskillig fyldigere, der er det én pakke for hvert år. I magistratsarkivene fra Fredrikshald og Moss er det ingen regnskaper, mens det fra Fredrikstad er bevart seks esker med byskattregnskaper fra 1717 til 1809. Disse inneholder også oversikter over kemnerens utgifter. Kjøpstadsregnskapene i Riksarkivet, hvor det er bevart årlige regnskap med bilag for alle byene fra 1772 og frem mot 1810, er derfor et viktig supplement til mer brukte byhistoriske kilder.

Kilde

Fra Danske Kanselli 1800–1814, Regnskapssaker, Revisjonskontoret for kjøpstadsregnskap, Christiania 1775, EA-3024/Kkac/Loo85

Yrkesgrupper i kjøpstadsregnskapet for Kristiania 1775:

- bordutskipere
- vin- og krambodhandlere
- kornhandlere
- vertshusholdere
- høkere
- kjøpmenn
- bakere
- gullsmeder
- skreddere
- skomakere
- feldberedere
- garvere
- smeder
- malere
- murmestere
- snekkere
- tømmermenn
- lakkmakere
- bokbindere
- parykkmakere
- buntmakere
- stolmakere
- tinnstøpere
- bøkkere
- vognmenn
- urmakere
- skipper
- kobberslagere
- glassmestere
- hattemakere
- boktrykkere
- sadelmakere
- hanskemakere
- slaktere
- gartnere
- knappemakere
- kammakere
- seilmakere
- gjørtlere
- skjærslipere
- sporemakere
- blikkenslagere
- farvere
- overskjærere
- vevere
- hjulmakere
- nyrnbergere
- billedhuggere
- posementmakere
- korduanberedere

Formannskapslovene 175 år

Lovene om formannskap frå 1837 markerer eit viktig steg i utviklinga av det norske folkestyret. For byane var endringa mest av formell art, men for bygdefolket markerer lovene ei heilt ny tid. Maktmonopolet til lensmann, prest og fut vart brått og ugjenkalleleg brote.

AV LEIF THINGSRUD, ARKIVAR, RIKSARKIVET

At riksforsamlinga på Eidsvoll vedtok ei grunnlov er barnelærdom. Men forsamling fatta også andre vedtak. Eit av dei viktigaste var å setje ned ein komité som skulle utarbeide eit nytt sivilt lovverk, den såkalla lovkomitéen av 1814. Komitéen sorterte under Justisdepartementet, men fordi det var riksforsamlinga som hadde sett han ned, fekk han større tyngd enn dei komitéane som regjeringa og departementa oppretta.

Lovene om kommunalt sjølvstyre var berre eit av felte komitéen skulle arbeide med, og det gjekk heile fire år før noko kom til å skje. I 1818 ga komitéleiaren, statsråd Christian Krohg, komitémedlemmet generalauditør Anker Bergh i oppgåve å samle dei føresegnene som gjaldt for lokalstyret i byane og lage ei ”Anordning om Indretning af Bygderepræsentantskaber eller for hvert Thinglag eligerede Mænd”. Bergh var diverre oppteken med andre lovutgreiingar og måtte overlata dette arbeidet til eit anna komitémedlem, sorenskrivar på Hadeland Jens Gram Thaulow.

Thaulow utarbeidde hausten 1820 eit fyrste utkast til ei formannskapslov for bygdene. Utkastet sirkulerte mellom komitémedlemmane og vart mykje

endra. Arne Bergsgård, som skreiv minneskriftet til hundreårsjubileet for formannskapslovene, seier at ”I det heile er utkastet åt Thaulow eit veikt arbeid”.

Noko av bakgrunnen var at det politiske klimaet var radikalt endra. Hendingane i 1814 skjedde med den franske revolusjonen som ideologisk bakteppe. I 1820 var ein midt i reaksjonstida, og for dei liberale kreftene i Noreg, som i andre delar av Europa, var det ikkje tida for dei djerve samfunnsexperimenta. Og sorenskrivaren tilhørde heller ikkje bondeklassa som, oppelda av 1814, kravde nye reformer. Han hørde tvert imot til det embetsverket som ville miste makt ved eit utvida folkestyre. Formannskapa skulle difor, etter Thaulows fyrste utkast, vere menn ”hvem Almuen skal henvende sig i Anligender, der maatte vedkomme det Offentlige i Almindelighed, eller Thingslauget i Særdeleshed, og ved hvem Øvrigheden kan erholde de Meddelelser, Samme fra Almuen maatte behøve.” Etter at dei andre komitémedlemmane hadde arbeidd med teksten, blei den meir presis, men ikkje meir radikal. Formannskapa skulle gå ”Øvrigheden tilhaande” og ”meddele Øvrigheden (...) Almuens Formening eller Samtykke”.

I dei neste åra kom det difor utkast etter utkast, som vart gjenstand for tautrekking og taktikkeri inntil formannskapslovene blei vedtekne i 1837. Liberalismen hadde då avløyst reaksjonstida, og dei vedtekne lovene gjekk mykje lenger i retning av reelt bygdesjølvstyre enn embetsmennene i komitéen hadde tenkt seg ein halv mannsalder tidlegare. Kjeldene til denne lange lovprosessen, korrespon-

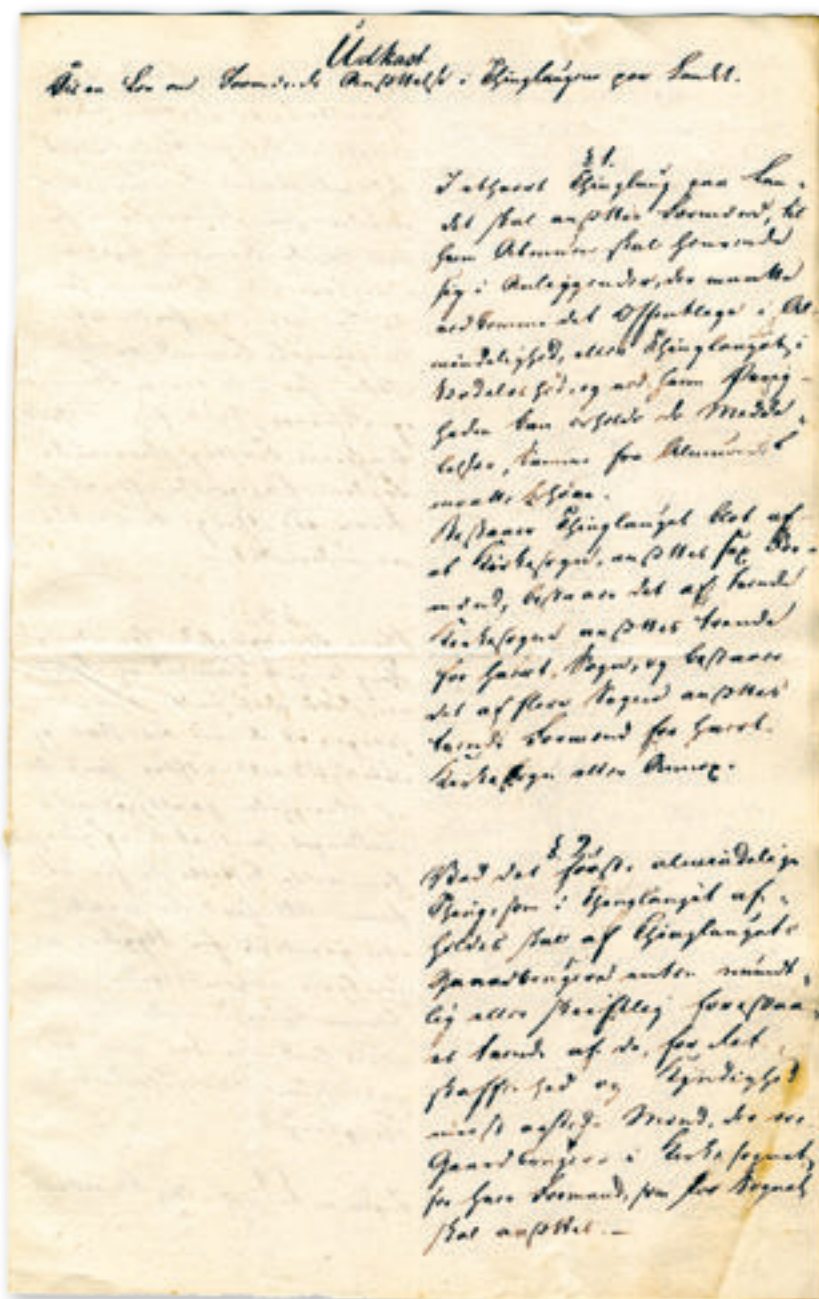
danse og utkast, finn vi i Riksarkivet, i arkivet etter Justisdepartementet, Lovkomitéen av 1814. Kjelde-
ne til korleis lovene verka vil ein derimot fyrst og
fremst finne i dei kommunale arkiva.

For bygdene markerer 1837 eit viktig tidsskilje.
Tidlegare hadde embetsmennene hatt nesten all
makt. Nokre bønder hadde rett nok sete saman
med sorenskrivarane og dømt i underrettane, og
andre hadde blitt utnemnde til å vere med i ein fat-
tig- eller skolekommisjon. Men no vart det lagt eit
grunnlag for å byggje opp ein kommunal organisa-
sjon med tilhøyrande administrasjonar, og leiinga
var vald av og blant dei i bygda som hadde stem-
merett.

Medan bøndene tok leiinga i det kommunale sty-
ret på bygdene, i det minste i store delar av landet,
var endringa i byane av mest formell art. Dei eli-
gerte menn skifta navn til formannskap, men dei
var framleis dei same personane – dei fremste han-
dels-, handverkar- og skipparborgarane. For kven
andre kunne setje av tid til ”at deliberere Byens
forefaldende Sager” ein føremiddag kvar veke?
Det gamle allmøtet der byborgarane måtte møte,
men knapt fekk lov til å avgjere noko, vart rett nok
avløyst av eit representantskap, i nyare tid kalla
bystyre, som vedtok budsjetta og gjorde nokre
andre vedtak. Men representantane møttest ikkje
ofte, i Kristiania normalt to gonger i året. Så den
daglege politiske leiinga i byane kom til å liggje i
formannskapet. Og det skulle gå lang tid før dette
skulle spegle av den politiske samansetninga i
bystyret. I Kristiania skjedde det fyrst på
1890-talet. Men det er ei anna historie.

Litteratur

Bergsgård, Arne: ”Formannskapslovene. Opphav og utvikling” i
Minneskrift til Formannskapslovenes 100-årsjubileum, Oslo 1937
Myhre, Jan-Eivind: Oslo bys historie bd. 3: Hovedstaden Christiania,
Oslo 1990

Sorenskrivar Jens Gram Thaulows fyrste utkast til ei formannskapslov for
bygdene er udatert, men ligg vedlagd eit brev frå komitéiar Krogh frå november 1820.
Original i Riksarkivet (Justisdept., Lovkomitéen 1814: serie E pakke 14).

Thomas Neumann:

Ingeniør og amatørfotograf

AV VILHELM LANGE,
SENIORRÅDGIVER,
RIKSARKIVET

Noen ganger kan en avlevering by på gledelige overraskelser. I mars 2007 kjørte jeg innom en adresse i Tønsberg for å hente noe arkivmateriale etter en person ved navn Thomas Neumann; Riksarkivets interesse var først og fremst vakt på grunnlag av hans befattning med et spesielt politisk parti i mellomkrigstiden. Da vi senere skulle gjennomgå det materialet vi hadde fått, oppdaget vi at arkivet inneholdt en uventet bonus.

Thomas Neumann (1901–1978) var født i Kristiania. Faren, en fremstående ingeniøroffiser, ønsket at sønnen også skulle utdanne seg til ingeniør. Han ble sendt til Dresden, hvor han ble uteksaminert som elektroingeniør i 1928. Han reiste ikke hjem umiddelbart, men fikk stilling hos Siemens-Halske i Berlin til 1933. Senere arbeidet han som ingeniør i forskjellige norske firmaer.

Berlin 1. mai 1937: Rødfargen i flagg og bannere virker nesten fremmed på en ettertid som bare har vært vant til å se dem avbildet i sorthvitt. Foto: Thomas Neumann. Original i Riksarkivet (PA 1456 Ub1_1-3).

I Tyskland må Thomas Neumann ha blitt overbevist nazist. Etter hjemkomsten ble han medlem av Nasjonal Samling. Han ble en støttespiller for Johan B. Hjort, som fra 1935 var leder for Hirden. Neumann ble propagandaleder for NS i Oslo og Akershus, og disponerte partiets ”høytalerbil”. Bilen spilte en fremtredende rolle som transportmiddel og talerplattform bl.a. under det såkalte torvslaget i Gjøvik pinsen 1936. Neumanns arkiv er en viktig kilde til å forstå de interne stridighetene i NS, som endte med at Hjort og Neumann ble sparket ut i 1937.

Men også i fotohistorisk lys er dette arkivet svært interessant. Thomas Neumann var en dyktig amatørfotograf, og blant arkivmaterialet lå også betydelig mengde film, både vanlig sorthvit negativfilm og – sensasjonelt nok – fargelysbilder fra 1937. Da Neumann besøkte Berlin våren 1937, fotograferte han med Agfa-color Neu fargefilm (lysbildefilm), som da var helt ny på markedet. Han tok mange bilder i Berlin 1. mai og senere samme sommer i Norge med denne filmen. Disse bildene er unike. Et utvalg er benyttet i en utstilling i Riksarkivet, og er også lagt ut på Flickr, hvor de vekker oppmerksomhet blant fotohistorikere.

I oktober 1944 ble Neumann arrestert for illegal virksomhet, og satt på Grini til krigens slutt. Etter krigen var han ansatt i Telegrafstyret og senere NRK. Han hadde ansvaret for bygging av en rekke radio- og fjernsynssendere over hele landet, og var på dette feltet ansett som en meget dyktig fagmann.

[Krøniken]

Kva slag føresegner kom frå offentlege styresmakter for to hundre år sida, hundre år seinare, eller berre femti år attende i tida? Vi held fram med dykk i Wessel-Bergs *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegial-Breve for Norge og Norsk Lovtidend*. Bakom dei trykte føresegnene finst det alltid arkivmateriale, som oftast i Riksarkivet, men nokre gonger òg i eitt eller fleire statsarkiv.

1812

Universitetet til Tøyen

4. november. Rescript til Vice-Statholderen
Efterat Kongen har ladet Sig foredrage de efter Hans Befaling foretagne Undersøgelser og Omhandlinger ang. Grunde og Pladse for det Universitet, som han har besluttet at skulle anlægges i Norge, har han givet den ved Christiania liggende frie Sædegaard Tøien, formedelst dens Nærhed ved bemeldte By og dens øvrige Herligheder, Fortrinet for de øvrige paatænkte Byggepladse, og ladet den sig tilkjøbe for en Sum af 170 000 Rigsdaler Dansk Courant.

Denne Eiendom skal derefter med alle derunder liggende og dertil hørende Grunde og Jorder, Rettigheder og Herligheder, af Kongen være skjenket, og ved Gavebrev som nærmere bliver udfærdiget, overdraget til bemeldte Universitet, som Grundvold for dets Oprettelse, og til Beviis om den Omhu, Kongen bærer for en Stiftelse, der er ham kjær.

1912

Nye fartsgrenser

21. juni. Lov om motorvogn
§ 19. Kjørehastigheten skal til enhver tid avpasses saaledes, at ulykker og forstyrrelser av ferdsele undgaaes. Inden byer og bymæssig bebyggede strøk maa hurtigheden ikke overskride 15 kilometer i timen, med mindre Kongen efter andragende fra vedkommende kommunale myndighet tillater en større kjørehastighet.

Utenfor byer og bymæssig bebyggede strøk kan hurtigheden, naar der er fri utsigt over veien, økes, forsaavidt føreren er i stand til under alle omstændigheter at opfylde de ham paahvilende pligter – dog aldrig utover 35 kilometer i timen. Efter mørkets indtræden og i tæt skodde maa ikke kjøres over 15 kilometer i timen; dog kan amtsveistyret for enkelte ruters eller vei-strækningers vedkommende tillate, at kjørehastigheten økes til 25 km i timen efter mørkets indtræden.

1962

Fritak for omsetningsavgift

17. desember. Kunngjøring fra Finans- og tolldepartementet
Stortinget har 7. desember 1962 gjort dette vedtaket om alminnelig omsetningsavgift til statskassen fra 1. januar 1963:

§ 1. Etter reglene i dette vedtaket skal det fra 1. januar 1963 betales 10 pst. omsetningsavgift til statskassen. Ved innførsel skal avgiften være 11,11 pst.

§ 8. Unntatt fra avgiftsplikt er
1) salg til brensel av ved og torv og etter departementets nærmere bestemmelser, i fylkene Nordland, Troms og Finnmark også kull,
2) salg av aviser, tidsskrifter og julehefter, 3) salg av vann, gass fra offentlig gassverk og elektrisitet, 4) salg av insulin, 5) salg av veldedighetsmerker, 6) salg av levende dyr når de ikke selges til slakt, 7) salg av planter for skogplanting og skogsfrø, 8) salg av drenerør, 9) uttak av produkter fra eget jordbruk med binæringer, husdyrhold, hagebruk, gartneri og skogbruk til bruk privat etter til formål innen rammen av disse næringer, 10) salg av løsåregjenstander fra den som har eid gjenstanden til privat bruk eller som driftsmiddel i egen næringsvirksomhet når ikke selgeren i næringsvirksomhet omsetter løsåregjenstander av samme slag, 11) salg fra kunstmalere og billedhuggere av egne kunstverk, (...)

[Bokmeldinger/Notisar]

Ole Kolsrud: Moderniseringsstaten

Kolsruds bok om direktorata på 1800-talet tek for seg fjorten faglege forvaltningsorgan som blei oppretta på nivået under departementa i perioden 1841 til 1896.

Ordet direktorat blei ikkje tatt i bruk for nokon av desse administrative organa i Noreg før på 1860-talet. Men dei var direktorat etter svensk modell: faglege styringsorgan med sjølvstendig fullmaktsområde underlagt eit departement. Mot slutten av 1800-talet kjem så den danske modellen gradvis inn, med direktorat som integrerte delar av eit departement, og vi får den norske blandingsmodellen.

Kolsruds framstilling gir oss forhistoria til direktorata, som nokre gonger går attende til 1700-talet, og vert avslutta omkring fyrste verdskrigen. Han avsluttar omtalen av dei einskilde direktorata med ei kort framstilling av kva arkiv som finst etter dei.

Historisk kokekunst i Riksarkivet

Riksarkivet – nå også med matblogg! Utgangspunkt for bloggen "Historisk kokekunst" er ei bortimot 300 år gammel bok med ein lang tittel: *Familie-Stamrulle vedkommende Eliesonske, Ankerske, Collettske, Kiønigske m.m.m. Familier, fra Slutningen av 1600 til 1874 o.s.v..* Boka dukka opp under planlegginga av grunnlovsjubileet i 2014. "Familiestamrullen" til desse ærverdige folka viste seg å vere ei bok full av oppskrifter! Side på side med matrettar frå ei fjern tid, og overskrifter som

vekte nysgjerrighet: Veit du kva "Hypin" er for noko? Skal tru korleis "Een Freckadour" smaker? "Historisk kokeklubb" blei omgåande stifta i Riksarkivet.

Matglade tilsette prøver seg fram, deler erfaringar, smaker, noterer og justerer. Via bloggen og Twitterprofilen @kokekunst delest opplevingane og oppskriftene med enda fleire. Her presenterest både originaloppskrifter og nye versjonar med mål, vekt og metode tilpassa vår eiga tid – og ikkje minst bilde frå kokkeleringa: <http://kokekunst.tumblr.com>.

Jørgen H. Marthinsen: Arkivteori – en innføring

Marthinsen drøftar generelle omgrep som vitskap, teori og terminologi og gir ei grundig innføring i arkivvitskapen og tilhøyrande hjelpevitskapar. Det blir gjort greie for dokumentomgrepet, arkivteori, arkivlovgeving med meir og dei ymse arkivfunksjonane

blir vurderte i eit rettsleg perspektiv. Praktisk kassasjon fell utanom framstillinga, men det teoretiske grunnlaget for bevaring får stor merksemd.

Bolken om arkivteori omfattar også arkivhistorie, og framstillinga

dekker ein lang tidsperiode. Marthinsen presenterer fleire tusen år gamle arkivfaglege konklusjonar som han meiner frameis er gyldige. Og han gir til beste ny arkivteori frå det informasjons- og kommunikasjonsteknologiske området.

[Notisar]

Løyndomar frå fortida på Statsarkivet i Kongsberg

Statsarkivet i Kongsberg prøver denne hausten ut eit nytt opplegg på lesesalen i håp om å treffe eit større publikum. I staden for å halde opent kvar laurdag på tradisjonelt vis, blir det gjennomført eit meir omfattande opplegg ein laurdag i månaden. Bemanning og service-nivå vert auka for å kunne gje kvar einskild meir direkte hjelp enn det som vanlegvis er mogleg å få til. Opplegget har fått namnet ”Fortidens hemmeligheter.”

Dette er eit samarbeid med DIS-Kongsberg, og er meint som eit lågterskeltilbod for alle som er interesserte i slektsforskning og

lokalhistorie, nybyrjarar så vel som meir erfarne. Framfor alt er håpet å trekke nye brukarar. Mange potensielle brukarar kvier seg nok litt for å besøke statsarkiva. Dei trur kanskje dei ikkje veit nok på førehand eller at det krevst noko spesielt for å møte opp på ein lesesal. Andre er rett og slett ikkje klår over kva arkiva har å by på.

I løpet av fire laurdagar blir det fokusert på slektsforskning, dødsfall og arv, brotsverk og straff, eigedom og tinglysing. Laurdag 1. september gjekk startskotet, med rundt femti besøkande. Ein god start!

Arkivdagen

Laurdag 17. november samlast arkiva i Oslo igjen på Litteraturhuset for å markere Arkivdagen. Riksarkivet, Statsarkivet i Oslo, Oslo byarkiv, Stortingsarkivet og Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek samarbeider om arrangementet, som har tema ”Møteplassar”. Det blir foredrag ved Gudleiv Forr, Hilde Sandvik og Anne Vaalund samt byvandring med Bernt Bull. Arrangementet er gratis og opent for alle. Tidspunkt: kl. 12–16.

Ved dei fleste statsarkiva er det eigne arrangement. Desse blir kunngjort på www.arkivverket.no.

Sofasuksessen held fram i Riksarkivet

”I ein sofa på arkivet” har i løpet av 2012 rukke å bli ei svært populær arrangementsrekke. Målet er å skape eit levande miljø i Riksarkivbygningen også etter at lesesalen er stengt. Riksarkivet inviterer forfattarar som har jobba med historisk kjeldemateriale til å sitte i arkivet sin blå sofa og fortelle om bøkene og arbeidet sitt. Denne

hausten har mange kjente namn på plakaten, noko som borgar for spanande sofadiskusjonar.

– Interesse for historie er generelt stor i Noreg, og vi vonar sofakveldane våre kan stimulere denne interessa endå meir, seier Bård Alsvik, leiar av formidlingsseksjonen i Riksarkivet.

I fjellet under Riksarkivbygningen ligg det lagra 130 kilometer med arkiv som dokumenterer liv og historie like tilbake til 800-talet. Dette gjer Riksarkivet til ein naturleg møteplass for historieinteresserte.

– Mange biografiar og bøker om historie kunne ikkje vore skrivne utan dette materialet, og arkiva er uvurderlege kjelder til kunnskap om fortida. Dei er fulle av gode historier som kan inspirere forfattarar, seier Alsvik.

Årets siste sofakveld er 20. november og har temaet ”Like gode nordmenn? Den norske militærfascismens historie. Lars Borgeersrud og Hans Fredrik Dahl i samtale med Guri Hjeltnes”. Det er planlagt ytterlegare seks arrangement i 2013.

Fotograf: Christopher Knoph, Riksarkivet

Velkommen!

Riksarkivet

Sognsveien 221, Kringsjå, Oslo
Postadresse: Pb 4013 Ullevål stadion, 0806 Oslo
Tel: 22 02 26 00 / Faks: 22 23 74 89
e-post: riksarkivet@arkivverket.no

Statsarkivet i Oslo

Sognsveien 221, Kringsjå, Oslo
Postadresse: Pb 4015 Ullevål stadion, 0806 Oslo
Tel.: 22 02 26 00 / Faks: 22 23 74 89
e-post: saoslo@arkivverket.no

Statsarkivet i Hamar

Lille Strandgate 3, 2317 Hamar
Tel: 65 55 54 40 / Faks: 62 52 94 48
e-post: sahamar@arkivverket.no

Statsarkivet i Kongsberg

Frogs vei 44, 3611 Kongsberg
Tel: 32 86 99 00 / Faks: 32 86 99 10
e-post: sakongsberg@arkivverket.no

Statsarkivet i Kristiansand

Märthas vei 1, 4633 Kristiansand
Tel: 38 14 55 00 / Faks: 38 14 55 01
e-post: sakristiansand@arkivverket.no

Statsarkivet i Stavanger

Bergelandsgate 30, 4012 Stavanger
Tel: 51 50 12 60 / Faks: 51 50 12 90
e-post: sastavanger@arkivverket.no

Statsarkivet i Bergen

Årstadveien 22, 5009 Bergen
Tel: 55 96 58 00 / Faks: 55 96 58 01
e-post: sabergen@arkivverket.no

Statsarkivet i Trondheim

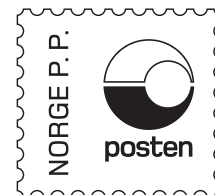
Maskinistgata 1, 7042 Trondheim
Tel: 73 88 45 00 / Faks: 73 88 45 40
e-post: satrondheim@arkivverket.no

Statsarkivet i Tromsø

Huginbakken 18, Breivika, Tromsø
Postadresse: Pb 6315, 9293 Tromsø
Tel: 77 64 72 00 / Faks: 77 64 72 01
e-post: satromso@arkivverket.no

Samisk arkiv / Sámi Arkiiva

Hännoluohkká 45, Guovdageaidnu/Kautokeino
Postadresse: Diehtosiida, 9520 Kautokeino
Tel: 78 44 85 60 / Faks: 78 44 85 69
e-post: samisk.arkiv@arkivverket.no

Tema i neste nummer:
Kunst og kunsthåndverk

Emaljert vase frå gullsmed Tostrup, Kristiania 1901.
Ukjend fotograf. Handkolorert original i Riksarkivet
(PA-0249 Torolf Prytz U55_35_85) – utsnitt.